

Date of Publication 21st Posted on Every Month

ISSN 2347-2448

છૂટક કિંમત : ₹ 20.00

બુદ્ધિપ્રકાશ

સંપાદક

મધુસૂદન પારેખ * રમેશ શાહ

સહાયક : પ્રફુલ્લ મહેતા

પુસ્તક ૧૬૪મું

• ઓક્ટોબર, ૨૦૧૮ •

અંક : ૧૦

સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા

મહાસભાવાદીઓને હજી એ નથી સમજાયું કે સેવાના ધર્મકાર્યમાં સ્ત્રી જ પુરુષની સાથી મદદગાર અને સાથી છે. જે રૂઢિ અને કાયદાના ઘડતરમાં સ્ત્રીનો કશો હિસ્સો નહોતો ને જેને માટે કેવળ પુરુષ જ જવાબદાર છે તે કાયદા અને તે રૂઢિના જુલમ નીચે સ્ત્રી કચડાતી આવી છે. અહિંસાના પાયા પર રચાયેલી જીવનની યોજનામાં પુરુષને પોતાનું ભાવિ નિર્માણ કરવાનો જેવો અને જેટલો અધિકાર છે તેવો ને તેટલો જ પોતાનું ભાવિ નક્કી કરવાનો હક સ્ત્રીને છે. પણ અહિંસક સમાજની વ્યવસ્થામાં જે અધિકાર કે હક મળે છે તે કોઈ ને કોઈ ફરજ કે ધર્મના પાલનમાંથી ફલિત થાય છે. તેથી એ વાત પણ સ્વીકારવી જોઈએ કે સમાજમાં વર્તવાના કે વહેવાર કરવાના નિયમો સ્ત્રી ને પુરુષ બંને પરસ્પર સહકાર ને સમજૂતીથી નક્કી કરે. એ નિયમોના પાલનને માટે બહારની કોઈ સત્તાની જબરદસ્તી કામ ન આવે. સ્ત્રીઓ સાથેના પોતાના વર્તનમાં કે વહેવારમાં પુરુષોએ આ સત્યને પૂરેપૂરું ઓળખ્યું નથી. સ્ત્રીને પોતાની મિત્ર કે સાથી ગણવાને બદલે પુરુષે પોતાને તેનો સ્વામી કે ધણી માન્યો છે. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓને આ હલકા દરજ્જા પરથી હાથ પકડીને ઉપર લેવાનો ખાસ અધિકાર મહાસભાવાદીઓનો છે.

ગાંધીજી

ગુજરાત વિદ્યાસભા

શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન, એચ. કે કોલેજ કેમ્પસ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

સૂચના

- ② આ માસિકનો અંક દર અંગેજી માસની ૨૧મી તારીખે બહાર પડે છે.
- ② પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો, નોંધો અને અભિપ્રાયો માટેની જવાબદારી તે તે લેખકની રહેશે.
- ② માસિકની રવાનગી, વ્યવસ્થા, લવાજમ તેમ જ જાહેરખબર અંગે પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮
- ② લેખ અંગે સંપાદકો સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું : 'બુદ્ધિપ્રકાશ' C/O શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ② લવાજમના દર
- વાર્ષિક લવાજમ : બસો રૂપિયા
- સંસ્થાના નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય રૂ. ૧૦૦. છૂટક નકલ રૂ. ૨૦. ચેક/ડી.ડી. 'ગુજરાત વિદ્યાસભા'ના નામનો મોકલવો.
- ② જાહેરખબરના દર
પાછલું પૂર્ણ ૧૦૦૦ રૂપિયા
અંદરનું પૂર્ણ ૭૫૦ રૂપિયા
આખું પાનું ૬૫૦ રૂપિયા
અડધું પાનું ૩૦૦ રૂપિયા

લેખકોને ખાસ વિનંતી

- ② 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં એક કૃતિ પ્રગટ થઈ ગયા પછી જ બીજી મોકલવી. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક માસની અંદર આપવામાં આવે છે. અન્યથા એ રદ સમજવી.
- ② જવાબ માટે પોસ્ટકાર્ડ મોકલશો નહિ. કૃતિ પરત મેળવવા માટે પૂરતી ટિકિટોવાળું જવાબી પરબીડિયું મોકલવું.

બુદ્ધિપ્રકાશ

પુસ્તક ૧૬૪મું

ઓક્ટોબર

અંક : ૧૦

અનુક્રમણિકા

પ્રાસંગિક નોંધ

ગાંધી સાર્ધશતાબ્દી	રમેશ શાહ	૩
દેશની લોકશાહીની તાસીર	રમેશ શાહ	૪
દેશમાં ચોમાસાની શોકાન્તિકા	દિનેશ શુક્લ	૫
સફાઈ કર્મચારીઓનાં દર વર્ષે ૮૭ મરણ	દિનેશ શુક્લ	૬
બે રચના	રાધેશ્યામ શર્મા	૭
ગઝલ	કિશોર મોદી	૮
ગઝલ	દિનેશ ડોંગરે "નાદાન"	૮
માતૃભાષા	દક્ષા પટેલ	૮
કહેવાનું નંઈ	દિનેશ ડોંગરે "નાદાન"	૮
એક રાત	અનુ. શરીફા વીજળીવાળા	૧૦
ઇનામી	અનુ. દક્ષા પટેલ	૧૪
લય હિલ્લોળમાં લહેરાતું વનવાસીનું ગીત	રમણીક સોમેશ્વર	૧૭
સંપાદકીય : સત્યના પ્રયોગો	ભરત મહેતા	૧૮
'અસૂર્યલોકના સૂર્ય ભગવતીકુમાર શર્મા...'	રેખા ભટ્ટ	૨૬
દરિયો દૂર નથી	રાજેન્દ્ર પટેલ	૩૧
'દર્શક'નું ગાંધીવાદી - દલિત દર્શન : 'કુરુક્ષેત્ર'	દલપત ચૌહાણ	૩૪
હયાતીની નિયતિનો નોંધપાત્ર કથાપ્રયોગ	રાધેશ્યામ શર્મા	૪૨
દિસે અરુણું પરભાત	રાજેશ પંડ્યા	૪૪
પ્રસાદ (બુદ્ધિપ્રકાશ - સો વર્ષ પહેલાં) કેળવણીનો હેતુ.		૪૮
પુસ્તક પરિચય	નટવર હિડાઉ	૫૧
સાહિત્યવૃત્ત		૫૩

ગુજરાત વિદ્યાસભા વતી પ્રકાશક : માનાર્હ મંત્રી, ગુજરાત વિદ્યાસભા, શ્રી એચ. કે. કોલેજ કેમ્પસ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ ☐ ફોન : ૨૬૫૮૨૦૮૮ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ☐ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯

પ્રાસંગિક નોંધ

રમેશ શાહ, દિનેશ શુક્લ

ગાંધી સાર્ધશતાબ્દી

ગાંધી સાર્ધશતાબ્દીની ઉજવણી સરકારી રાહે અને સરકારી આદેશથી બીજી ઓક્ટોબરથી શરૂ થઈ. તે વર્ષભર ચાલ્યા કરશે. દેશ અને દુનિયામાં ગાંધી ભુલાયો નથી. વિદેશોમાંથી ગાંધીજીના જીવન વિશે આગવા દષ્ટિબિંદુથી લખાયેલાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં રહે છે. દેશમાં એક પ્રવાહ એમની હયાતી દરમિયાન તેમની વિરુદ્ધ વહેતો હતો, તે તેમની હત્યા પછી વધુ વાચાળ બન્યો. ગાંધી વિશે અનેક જૂઠાણાં અને ગેરસમજો પ્રસારીને યુવાવર્ગમાં ગાંધી અંગે દુર્ભાવ કેળવવાનો સતત પ્રયાસ થતો રહ્યો છે. દેશના વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનો પાસે આજે ગાંધીની સાચી છબિ જ નથી.

બુદ્ધિપ્રકાશ

દેશમાં મધ્યમ વર્ગ વિસ્તરતાં ગાંધી પ્રત્યે આદરથી નહિ જોતો એક મોટો વર્ગ સમાજમાં સર્જાયો. ગાંધીને થોડા વિચારોમાં કેદ કરવામાં આવ્યો છે : સાદાઈ, જાતમહેનત, ખાદી, અપરિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય, સેવા, સ્વચ્છતા વગેરે. આ બધા વિચારો મધ્યમ વર્ગની જીવનશૈલી સાથે અસંગત છે. તેથી આ વર્ગ ગાંધીને ધિક્કારતો નથી તેમ તેને ગાંધીવિચાર માટે આદર પણ નથી. અલબત્ત, એક વ્યક્તિ તરીકે ગાંધી માટે મધ્યમ વર્ગના મોટા ભાગને હજી થોડો આદર રહ્યો છે પણ આઝાદી પછીના બે દસકા દરમિયાન દેશના તત્કાલીન મધ્યમ વર્ગમાં ગાંધી માટે જે આદર અને ઉમળકો હતા તે હવે રહ્યા નથી. સમાજના અન્ય વર્ગો પૈકી દલિતોનો મોટો સમુદાય ગાંધીનો વિરોધી છે. ગાંધીને આંબેડકર સામે મૂકીને ગાંધીને દલિતોના વેરી ચીતરવાના બધા જ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. ટૂંકમાં, ગાંધી વિશે દેશમાં તેમની હત્યા પછી ગેરસમજો ફેલાવવાનો એક વ્યવસ્થિત પ્રયાસ ચોક્કસ વિચારધારાને વરેલા કેટલાંક સંગઠનો કરી રહ્યાં છે અને તેનો પ્રભાવ સમાજના કેટલાક વર્ગો પર પડ્યો છે. આમાંથી સાર્ધશતાબ્દીના વર્ષમાં કરવા જેવા એક કાર્યનું સૂચન સાંપડે છે : ગાંધી વિશેનાં જૂઠાણાં અને તેમના અંગેની ગેરસમજો વિશે સ્પષ્ટતાઓ કરીને તેમની સાચી છબિ, વિશેષ કરીને વિદ્યાર્થીઓ આગળ રજૂ કરવામાં આવે, જેથી દેશની ભાવિ પેઢી પાસે ગાંધીનું વિકૃત ચિત્ર ન જાય.

ગાંધી વિશેની એકેડેમિક ચર્ચામાં 'ગાંધીવિચારની આજે પ્રસ્તુતતા' એ એક લોકપ્રિય ટોપિક હોય છે. ગાંધીની નિસબત છેવાડાના આદમી માટે હતી. આજે થઈ રહેલા વિકાસને ગાંધીની એ નિસબતના સંદર્ભમાં તપાસવાનો છે. થઈ રહેલો વિકાસ છેવાડાના માનવી સુધી કેટલા પ્રમાણમાં પહોંચે છે ? આવો એક અભ્યાસ

ફાન્સના એક અર્થશાસ્ત્રી પિકેટીએ એક સહકાર્યકરની સાથે મળીને કર્યો છે. સંશોધનલેખનું શીર્ષક ઘણું માર્મિક છે : ‘ભારતમાં આવકની અસમાનતા, ૧૯૨૨-૨૦૧૪ : બ્રિટિશરાજથી અબજપતિઓના રાજ ભણી !’ તેમના તારણને સાદા આંકડાઓની મદદથી સમજાવે. પ્રશ્ન વિકાસથી સર્જાતી આવક સમાજના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે કેટલા પ્રમાણમાં વહેંચાઈ છે તે જાણવાનો છે. દેશમાં ૧૯૮૦થી ૨૦૧૪ના સાડાત્રણ દસકા એકંદરે જીડીપીની ઝડપી વૃદ્ધિના રહ્યા છે.

ધારીએ કે આ સાડાત્રણ દસકા દરમિયાન દેશની સરેરાશ વસ્તી ૧૦૦ કરોડની હતી. આમાંથી તળિયાના ૫૦ કરોડ લોકોના ભાગે વધેલી આવકનો ૧૧ ટકા ભાગ ગયો. બીજી બાજુ ટોચના ૧૦ કરોડ લોકોના ભાગે વધેલી આવકનો ૬૬ ટકા ભાગ ગયો અને સર્વોચ્ચ આવક ધરાવતા ૧૦ લાખ લોકોના ભાગે ૧૨ ટકા આવક ગઈ. આમ, ટોચના દસ લાખ લોકોને તળિયાના પચાસ કરોડ લોકો કરતાં વધારે આવક મળી હતી. આમ આ વિકાસ છેવાડા માણસ માટે થઈ રહ્યો નથી. ગાંધીએ છેવાડાના માણસના જે સ્વરાજની વાત કરી હતી એવું સ્વરાજ તેને આ વિકાસથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. ગાંધીની સાર્ધશતાબ્દી સમાજના છેવાડાના માનવી માટે આપણામાં થોડી સંવેદના જગવશે તો તેની ઉજવણી સાર્થક થશે.

૩-૧૦-૧૮

રમેશ શાહ

દેશની લોકશાહીની તાસીર

રાજકારણને એક વ્યવસાય તરીકે જોવાને બદલે રાષ્ટ્રસેવાના માધ્યમ તરીકે જોતા હોવાથી આપણે રાજકારણીઓ પાસેથી નિઃસ્વાર્થ સેવાની અપેક્ષા રાખીએ છીએ અને તે નથી સંતોષાતી ત્યારે હતાશા વ્યક્ત કરીએ છીએ. થોડા સમય પહેલાં ગુજરાતના ધારાસભ્યોએ એમના તમામ મતભેદો ભૂલી જઈને એમના દરમાયામાં ૪૫ ટકાનો વધારો કરી દીધો. હવે ગુજરાતના ધારાસભ્યો માસિક રૂ. સવાલાખનું વળતર મેળવશે. અપેક્ષા રાખી શકાય તેમ ધારાસભ્યોએ આ રીતે મનમાની કરી તેની આકરી ટીકા થઈ, પણ ભાજપ કે કોંગ્રેસ એકેય પક્ષના કોઈ ધારાસભ્યે કે પક્ષના મોવડીઓએ પગાર વધારો કેમ

કરવો પડ્યો તેનો કોઈ ખુલાસો આપવાનું સૌજન્ય પણ દાખવ્યું નહિ. ડોક્ટરો, વકીલો જેવા અન્ય વ્યવસાયીઓની જેમ તેઓ પણ સત્તા અને તેના દ્વારા સાંપડતી સંપત્તિ માટે રાજકારણમાં પડે છે. અલબત્ત, આમાં જૂજ અપવાદો મળી આવે.

ગુજરાતના ધારાસભ્યોએ તેમનો પગારવધારો કર્યો તેના થોડા જ દિવસોમાં ‘એસોસિયેશન ફોર ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ’ નામની સંસ્થાએ દેશના અને ગુજરાતના ધારાસભ્યોની સંપત્તિ અને તેમના વ્યવસાયની વિગતો પ્રગટ કરી હતી : ગુજરાતમાં ભાજપના ૯૯માંથી ૮૪ (૮૫ ટકા) અને કોંગ્રેસના ૭૭માંથી ૫૪ (૭૦ ટકા) ધારાસભ્યો કરોડપતિ છે. ગુજરાતના ૧૮૨ ધારાસભ્યોની સરેરાશ સંપત્તિ રૂ. આઠ કરોડથી અધિક છે. આ એક સરેરાશ છે. તેથી વ્યક્તિગત કિસ્સાઓમાં મોટી અસમાનતા જોવા મળે તે સહજ છે. એક છેડે રૂ. ૧૨૪ કરોડની સંપત્તિ ધરાવતા ધારાસભ્ય છે તો બીજે છેડે રૂ. ૨૦ લાખથી ઓછી સંપત્તિ દર્શાવનાર ચાર ધારાસભ્યો છે. પણ એકંદરે ૭૭ ટકા ધારાસભ્યો કરોડપતિ છે. આમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

ચૂંટણી લડવાનું કેટલું ખર્ચાળ છે તેનો આપણને આછોપાતળો અંદાજ છે. એમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે. કેટલાક ઉમેદવારોનું ખર્ચ પૂર્ણતયા કે અંશતઃ પક્ષ ભોગવે છે પણ મોટા ભાગના ઉમેદવારોએ તેમના ચૂંટણીખર્ચનો મોટો ભાગ જાતે ભોગવવાનો હોય છે. આવું કરોડોનું રોકાણ માગી લેતા વ્યવસાયમાં સાધનસંપન્ન લોકો જ બહુધા પ્રવેશે. જેઓ પોતાના અન્ય વ્યવસાયમાં પૂરતી કમાણી કરી ચૂક્યા હોય અને હવે વ્યવસાય માટે સમય આપવાનું જરૂરી રહ્યું ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ આમાં પ્રવેશવાનું વિચારે. બીજાઓ માટે અન્ય સ્ત્રોતોમાંથી નાણાકીય ટેકા વિના ચૂંટણીમાં ઝંપલાવીને રાજકારણમાં પડવાનું શક્ય નથી.

એક વ્યવસાય તરીકે રાજકારણની એક ધ્યાનપાત્ર લાક્ષણિકતા છે : આ એક અત્યંત અનિશ્ચિતતાથી ભરેલો વ્યવસાય છે : ચૂંટણીના પરિણામની અનિશ્ચિતતા, ધારાસભા પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી ન પણ કરે, બીજી ટર્મ માટે પક્ષ પસંદ ન પણ કરે, પક્ષમાંનો કોઈ હરીફ એ

બેઠક માટે પસંદ થાય. બે ટર્મથી વધારે મુદત માટે ધારાસભ્ય કે સાંસદ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા હોય એવા રાજકારણીઓ કેટલા ઓછા હોય છે? ઘણી મોટી સંખ્યામાં રાજકારણીની રાજકીય કારકિર્દી સંસદ કે રાજ્યની ધારાસભામાં એક ટર્મ પછી પૂરી થઈ જતી હોય છે. પોતાના મતક્ષેત્રના મતદારોનાં કામો કરવાથી બીજી વાર ચૂંટાઈ આવવાની બાંધધરી મળતી નથી. તેથી સાંસદ કે ધારાસભ્ય તરીકે તેને જે ટર્મ મળે તેનો પોતાના લાભ માટે થાય તેટલો ઉપયોગ તે કરી લે છે. આ માહોલમાં સત્તાધારી પક્ષ માટે વિપક્ષોમાંથી કેટલાક ધારાસભ્યો ખરીદી લેવાનું સાવ સરળ છે. આમેય આપણા દેશમાં રાજકીય પક્ષોના સભ્યોમાં પક્ષીય વફાદારી જેવી કોઈ ચીજ નથી.

આપણા દેશમાં રાજકીય ક્ષેત્રે લોકશાહી (એટલે ચૂંટણી) પ્રવર્તે છે પણ રાજકીય પક્ષોમાં લોકશાહી પદ્ધતિ પ્રમાણે ચૂંટણી દ્વારા પક્ષના હોદ્દાદારોની વરણી કરવાની પ્રથા નથી. એ હોદ્દાદારોની નિમણૂક પક્ષનું મોવડીમંડળ ('હાઈકમાન્ડ') કરે છે. મોટા ભાગના રાજકીય પક્ષોમાં એક જ મોવડી પક્ષ પર સત્તા ભોગવતા માલૂમ પડે છે. પક્ષના સભ્યોમાં લોકશાહીને અપેક્ષિત શિસ્ત ન હોવાથી પક્ષના સભ્યોને કાબૂમાં રાખવા માટે આવા સરમુખત્યારની જરૂર પડે છે. આમ દેશના લોકશાહી શાસનનું સંચાલન સરમુખત્યારશાહી ધરાવતા રાજકીય પક્ષો દ્વારા થતું હોવાથી આપણને રાજાઓ અને મહારાજાઓ શાસક તરીકે મળે છે. એમની રાજાશાહી વંશપરંપરાગત ચાલતી નથી એ લોકશાહી શાસનની એક સિદ્ધિ છે.

૨-૧૦-૧૮

રમેશ શાહ

દેશમાં ચોમાસાની શોકાન્તિકા

કેન્દ્ર સરકારના ગૃહ મંત્રાલયના જણાવ્યા અનુસાર દેશનાં દસ રાજ્યોમાં આવેલા પૂરને કારણે ૨૪૬૩ જેટલા લોકોનાં મરણ થયાં છે, તેમાં સૌથી વધારે મરણ કેરાલામાં થયાં છે, ૧૪૪૦ લોકોના મરણ થયાં છે. ત્યાર પછીના ક્રમે આવે છે, ઉત્તરપ્રદેશ, ત્યાં ૨૫૪ લોકોનાં મરણ થયાં છે. ત્યારબાદ બિહાર, ત્યાં ૨૧૦ લોકોના મરણ થયાં છે. ત્યાર પછીના ક્રમે છે, પશ્ચિમ બંગાળ, ત્યાં પણ ૨૧૦

લોકોનાં મરણ થયાં છે. ત્યાર પછીના ક્રમે છે, કર્ણાટક ત્યાં ૧૭૦ લોકોનાં મરણ થયાં છે, ત્યાર પછીના ક્રમે છે, ગુજરાત, ત્યાં બાવન લોકોનાં મરણ થયાં છે. ત્યાર પછીનો ક્રમ છે આસામનો, ત્યાં ૫૦ લોકોના મરણ થયાં છે, પછીનો ક્રમ છે, ઉત્તરાખંડનો, ત્યાં ૩૭ લોકોનાં મરણ થયાં છે, ત્યાર પછીનો ક્રમ છે, ઓડિશાનો, ત્યાં ૨૯ લોકોનાં મરણ થયાં છે અને છેલ્લો ક્રમ છે, નાગાલેન્ડનો, ત્યાં ૧૧ લોકોનાં મરણ થયાં છે. (લોકોમાં મહિલાઓ અને બાળકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.)

નાગાલેન્ડની ૧૩.૨ ટકા વસ્તી 'લેન્ડ સ્વાઈડ' અને પૂરને કારણે મોટા પ્રમાણમાં પ્રભાવિત થઈ છે. ત્યાં પૂરમાં ફસાયેલા લોકોને બચાવવા માટે રાજ્યની 'ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટી' જણાતું હતું કે ૪૮,૮૨૧ કુટુંબો અને ૫૩૨ જેટલાં ગામ તેનાથી પ્રભાવિત થયાં છે.

કેરળના ગૃહમંત્રાલયના જણાવ્યા અનુસાર ૧૦.૪૫ લાખ લોકો રાહત કેન્દ્રોમાં રહે છે. ૫૭,૦૨૪ હેક્ટર જમીન પરનો તૈયાર થયેલ પાક નાશ પામ્યો છે અને જમીનને ભારે નુકસાન થયું છે અને છેલ્લે ૫૦.૪૧ લાખ લોકોને મોટા પ્રમાણમાં અસર થઈ છે. ૧-૯-૨૦૧૮ સુધીમાં મુખ્ય મંત્રીના રાહત ફંડમાં ૧,૦૩૩ કરોડ રૂપિયા દાન તરીકે જમા થયા છે અને કુલ ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા બે હપ્તે કેન્દ્ર સરકારે આપ્યા છે.

કેરળના નાણામંત્રી થોમસ ઈસાકના જણાવ્યા અનુસાર ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરને દુરસ્તમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડનો ખર્ચ થશે.

નાગાલેન્ડના ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટીના જણાવ્યા અનુસાર રૂ. ૮૦૦ કરોડની તાત્કાલિક જરૂર પડશે. ૪-૯-૨૦૧૮ના રોજ કેન્દ્ર સરકારે જે નુકસાન થયું છે, તેની તપાસ કરવા એક ટીમ મોકલી છે. યુનાઈટેડ નેશન્સે ૨૦૧૫માં જણાવ્યું હતું કે ભારતમાં આવેલી નદીઓના પૂરને કારણે લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦ કરોડનું દર વર્ષે નુકસાન થાય છે.

દિનેશ શુક્લ

સફાઈ કર્મચારીઓનાં દર વર્ષે ૯૭ મરણ

સફાઈ કર્મચારીઓ આંદોલનના વેજવાડા વિલ્લનના જણાવ્યા અનુસાર સ્વચ્છતા અભિયાન થકી મેનહોલ સાફ કરનારાઓને કોઈ લાભ થયો નથી. મેગલેસે અવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર વિલ્લનની સંસ્થા દલિતો અને માથે મેલું ઉપાડનારા અને મેનહોલમાં ઊતરીને તે સાફ કરવાનો નિયમ અનુસાર સ્પષ્ટ ઇનકાર કરવામાં આવ્યો છે. માત્ર મશીનથી મેઈન હોલ સાફ કરવાનો નિયમ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે પણ આજે કોઈ પણ જાતની સલામતી અને સાધનો વિના મેન હોલમાં સફાઈ કામદારોને, જેઓ મુખ્યત્વે દલિતો છે, ઊતરવું પડે છે. મેન હોલમાં વપરાયેલું પાણી અને ટોઈલેટમાંથી નીકળેલો કચરો હોય છે. વિલ્લનના જણાવ્યા અનુસાર વર્ષ ૨૦૦૦થી ૨૦૧૮ સુધીમાં મેઈન હોલ સાફ કરનારાના ૧૭૬૦ કામદારોનાં મરણ થયાં છે, એટલે કે દર વર્ષે મેઈન હોલ સાફ કરનારા સફાઈ કરનારાઓ પૈકી ૮૭નાં મરણ થયાં છે. દરેક મરણ પછી સત્તાવાળાઓના ધ્યાન પર આ હકીકતો લાવવામાં આવે છે. તે વિશે જે-તે રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી અને ગવર્નર અને મ્યુનિ. વગેરેને પત્રો લખ્યા છે, પણ તેમની સામે કોઈ કાર્યવાહી કરવામાં આવી નથી. તમામ જવાબદાર અધિકારીઓ સામે

તાત્કાલિક એફઆઈઆર (ફર્સ્ટ ઇનર્મેશન રિપોર્ટ) નોંધવામાં આવે પરંતુ આવા કેસોમાં હજુ સુધી કોઈ પગલાં ભરવામાં આવ્યાં નથી. તેમજ તે માટે જવાબદારને કોઈપણ પ્રકારની સજા કરવામાં આવી નથી.

સફાઈ કર્મચારીઓ પાસે વિવિધ પ્રકારનાં ઉપકરણો-સાધનો હોવાં જોઈએ. ખરેખર તો મેન હોલમાં ઊતરવાને બદલે એર કોમ્પ્રેસરનો જ ઉપયોગ કરવો ઘટે. ઉપરાંત, સફાઈ કર્મચારીઓને ગેસ માસ્ક, ઓક્સિજન સિલિન્ડર, હાથનાં મોજાં વગેરે પૂરાં પાડવાની કાયદામાં જોગવાઈ છે, પણ આવાં કોઈ સાધનો તેમને પૂરાં પાડવામાં આવતાં નથી.

એક બાજુ ભારતીય અવકાશ સંસાધન કેન્દ્ર (ઈસરો) સમાનવ યાન ૨૦૨૨માં મોકલવા તૈયારી કરી રહ્યું છે, અને તેને માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવશે, તો બીજી બાજુ આજે પણ મેઈન હોલ સાફ કરનારા કર્મચારીઓના એક અંદાજ મુજબ સો લોકોના મરણ થાય છે. તાજેતરમાં દેશના પાટનગર દિલ્હીમાં મેઈન હોલની સાફસૂફી કરવામાં તેમાં ઊતરેલા સફાઈ કર્મચારીના મરણ થયાં છે. મરણ પામેલા સફાઈ કામદારોનાં કુટુંબોને પૂરતું વળતર આપવું જોઈએ.

દિનેશ શુક્લ

સ્ત્રી : અહિંસાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા

સ્ત્રી એ અહિંસાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે. અહિંસાનો અર્થ જ નિરવધિ પ્રેમ અને એવો પ્રેમ એટલે કષ્ટ સહનની અસીમ શક્તિ. પુરુષની જન્મદાત્રી સ્ત્રીના કરતાં એવા અપરંપાર કષ્ટ સહનની વધુમાં વધુ શક્તિ સંસારમાં બીજું કોણ બતાવે છે ? નવ માસ કૂખે ધારણ કરીને અને જીવનરસ નિયોવી નિયોવીને, એને પોષીને, અને એમાં રહેલા કષ્ટને જ અનેરું સુખ અને આનંદ માનીને એ શક્તિનાં એ આપણને દર્શન કરાવે છે. પ્રસૂતિની પીડાને સંસારની બીજી કઈ કષ્ટયાતના આંટી શકે ? પણ એ પીડાને સ્ત્રી સર્જનના સુખ આગળ વીસરી જાય છે. જન્મ પછી પણ એ બાળક અહોરાત્ર પોષાય, રક્ષાય અને મોટું થાય એ સારુ રોજ એની ધાત્રી બનીને લીલાંસૂકાં કરીને બીજાં કોણ અનંત કષ્ટ સહન કરે છે ? એ નિરવધિ પ્રેમનો સ્રોત એ આખી માનવજાતિ તરફ વાળે, પોતે કદી પણ પુરુષની ભોગ્ય વસ્તુ હતી અગર હોઈ શકે એ ભૂલી જાય એટલી જ વાર છે. એમ થતાંવેત પુરુષની જોડાજોડ એની માતાનો, એના સર્જકનો અને એના મૂળા માર્ગદર્શકનો ગૌરવવંતો દરજ્જો જે કુદરતે એને બક્ષ્યો છે તે એ લેશે.

સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીજીવનની સમસ્યાઓ, લે. ગાંધીજી, સંપાદક, લલ્લુભાઈ મકનજી, પૃ. ૧-૨

કવિતા

- રાધેશ્યામ શર્મા

બે રચના

કરવત	શ્યામ
કાશીનું	યમુના
બુઠ્ઠું	ગૌર
થયું	ગંગાને
અશ્વમેધ	ગળતી
ઘાટનો	ભાળી
ઘોડો	પાણીમાં
હણહણાટ	ભમરડો
કરતો	નાખે
બનારસી	એવો
સાડી	ડૂબવા
વાળી	માંડે
ગંગામા	બરાડે
પુણ્ય	બચાવો
જળના	બ
છાંટા	ચા
ઉડાડે	વો
પણ	બંસરીના
ખરીને	ભેરવ
અડતાં	સૂરને
નથી	નહીંતર
તેથી	તાંડવ
રડવા	નર્તન
માંડે...	ધરતીને
	ધમરોળશે...

● કિશોર મોદી

ગઝલ

"મન ઉબાળામાંથી કાઢ્યું,
 'હું'ના ધાડામાંથી કાઢ્યું.
 સંકુચિત ખૂણે ખૂણે
 ઘર ખરાબામાંથી કાઢ્યું.
 ઘર, બહાર, દેરીમાં ફેર
 ખુદ મહોરામાંથી કાઢ્યું.
 જાતિ-નાતિ સબ જડવત
 જણ ઝગડામાંથી કાઢ્યું.
 અંધશ્રદ્ધા, કૂથલી, વહેમ
 તુચ્છ બાવામાંથી કાઢ્યું.
 આકળા શૈં સાંઢ થાવું ?
 શિર ઉકરડામાંથી કાઢ્યું.
 ઊચમુચ કિશોર બોલ્યો :
 જગ માયામાંથી કાઢ્યું ?

● દિનેશ ડોંગરે "નાદાન"

ગઝલ

સ્વપ્ન, ઇચ્છાઓ, અપેક્ષા, ધારણામાં,
 આપણું હોવાપણું બસ આપણામાં.
 આંખમાં આંજી પ્રતીક્ષા હું ઊભો છું,
 સાંજ ઢળતી જાય છે એકલપણામાં.
 આ હયાતીની હકીકત એટલી છે,
 ઝાંખરાનું રાખ થાવું તાપણામાં.
 જન્મ-મૃત્યુ બેઉને ક્યાં આવરણ છે ?
 જીવતર તો પણ વીતે છે ખાંપણામાં.
 માતૃપિતાને મૂકી ઘરડા ઘરોમાં,
 દીકરા જીવ્યા કરે ખાલીપણામાં.
 આપને સમજાવવું અઘરું નથી કે
 આપ સમજી જાવ છો થોડાઘણામાં.
 એક દ્વિધા ચાલે છે મનમાં નિરંતર,
 એટલે 'નાદાન' ઊભા બારણામાં.

● કવિ કેદારનાથસિંહ હિંદીમાંથી અનુવાદ

માતૃભાષા / દક્ષા પટેલ

જેમ કીડીઓ પાછી વળે છે
 દરમાં
 લક્કડખોદ પાછો વળે છે
 લાકડા પાસે
 વિમાનો પાછાં વળે છે એક પછી એક
 લાલ આકાશમાં પાંખો ફેલાવતાં
 વિમાન મથક તરફ
 હે મારી ભાષા
 હું પાછો ફરું છું તારામાં
 જ્યારે મૂગા રહી રહીને
 અકળાઈ જાય છે મારી જીભ
 પીડા થાય છે
 મારા મનને.

● દિનેશ ડોંગરે “નાદાન”

કહેવાનું નંઈ

મરજી મુજબ જીવવાનું આપણે કોઈને કાંઈપણ કહેવાનું નંઈ,
કેડી નૂતન કંડારી લેવાની ગાડરિયા પ્રવાહે વહેવાનું નંઈ

ચઢવાનું પડવાનું જાતે જ ભઈલાં,
આપમેળે ચઢવાની વેલી નથી,
ઈચ્છાની પૂર્તિ કે સપનાની મૂર્તિ,
કહેવાય છે એટલીય સહેલી નથી..

કોઈને અન્યાય કરવાનો નંઈ ને કરે તો આપણે સહેવાનું નંઈ
કેડી નૂતન કંડારી લેવાની ગાડરિયા પ્રવાહે વહેવાનું નંઈ...

મરજીના માફક ગોથું મારીએ તો
મોતિડાં હાથમાં લાગે ચ ખરા,
માલ્યાંને જીવતો રાખીએ તો ભીતર
નિતનવા અરમાન જાગેય ખરા.

આપણે આપણી મસ્તીમાં જીવવાનું ચૂપચાપ બેસી રહેવાનું નંઈ
કેડી નૂતન કંડારી લેવાની ગાડરિયા પ્રવાહે વહેવાનું નંઈ.

(અનુસંધાન પૃ. ૫૩નું ચાલુ)

‘કેફિયત, મારા સર્જનની’ એ વિષય પર
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે
વક્તવ્ય આપ્યું

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે શ્રી ભદ્રંકર
વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં જાણીતા
કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘કેફિયત, મારા સર્જનની’ એ વિષય
પર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું કે, કોઈ કબીરને ફકીરીમાં
સુખ લાગે તો મારા જેવાને લલિતજીની જેમ મજાની
મઢૂલીમાં સુખ લાગે. મને કોણ જાણે કેમ અહંકારને ઉશ્કેરે
ને બઢાવે એવાં માનમોભાના કે ધનસંપત્તિના ચકરાવામાં
અટવાવું ગમતું નથી. હું એ બધી બાબતમાં છેક જ
નિઃસ્પૃહ છું એવું નથી; પરંતુ એ બધાંની મર્યાદાઓનું મને
કંઈક ભાન છે. મીરાંને રામરૂપી રમકડામાં આનંદ આવતો
હતો. મને શબ્દરૂપી રમકડામાં આનંદ આવે છે. આપણે

જીવીએ, પણ રમતની રીતે જીવીએ; આનંદી કાગડાની
જેમ જીવીએ. જગત-ગુરુદેવને જે ગમે તે ભલે કરે; આપણે
તો એ અંગેનો ખરખરો છોડી દઈ, આપણા ધર્મ અદા
કરીને આનંદ મસ્તીમાં રહેવું.

અહીંનો પગલીનો પાડનાર તો એક ગામડિયો
ચાંદા-સૂરજછાપ થીંગડિયાવાળી ચઢી ને સાંધેલું બાંડિયું
પહેરી ફરતો રહેતો એ છોકરો, નામે બચુડો – ચંદરિયો
– ચંદરિયાની દોસ્તી ગુમાવવા જેવી નહીં એ ‘ચંદુડિયા’ના
સર્જક કવિશ્રી સમજે છે ને તેથી જ એ દોસ્તીને
ખીલવવાના ખ્યાલથી જ આવી પગલીઓ શબ્દના માર્ગે
ચમકાવીને રાજી થાય છે. આ રાજીપામાં સૌને સામેલ
કરવાની હોંશે આ પગલીઓ પ્રકાશિત થાય છે. આ
કાર્યક્રમમાં સાહિત્યપ્રેમીઓ મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યાં
હતાં. આ કાર્યક્રમ ૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮, બુધવારના
રોજ વિશ્વકોશ ભવનમાં યોજાયો હતો.

એક રાત

મૂ. લે. કીશમ પ્રિયકુમાર

અનુ. શરીફા વીજળીવાળા

સ્ટીફનના મનમાં અચાનક જ વિચાર આવ્યો કે ઊંઘમાં જ જો માથા પર કોઈ વસ્તુ જોરથી મારવામાં આવે અથવા ખબર ના હોય ને કોઈ છરો ઘોંચી દે તો શું થાય ? એ બસ ઊંઘવાની તૈયારીમાં જ હતો ને આ વિચારે એના આંખ-કાનને અચાનક જ સતર્ક કરી દીધાં. એણે એની સામેના ખાટલા તરફ તાક્યું. લિંગપાઓ ટાંટિયાં ફેલાવીને સૂતેલો હતો. એ જરાય હાલતો-ચાલતો નો'તો. સ્ટીફને જરાક આસાથેશથી શ્વાસ લીધો. પણ વળી એણે વિચાર્યું – રોજ રાતે તો મને એનાં નસકોરાંની ઘરડફરડ સંભળાતી હતી. આજે નસકોરાં બોલવાં તો દૂરની વાત, આ તો શ્વાસ લેતો હોય એવું પણ નથી લાગતું. શું એ પણ જાગે જ છે ? આ વિચાર પછી સ્ટીફન ફરીથી આંખ બંધ ના કરી શક્યો. વીજળીના એક નાનકડા બલ્બના ઝાંખા પ્રકાશમાં એની આંખો એ નાનકડી ઓરડીની ઝાંખી ચીજવસ્તુ પર ફરી વળી. દીવાલ પાસે પડેલ વાસણનો ઢગલો, એક સ્ટવ, થોડીક શીશીઓ, એક ટોપલી અને થોડાંક થાળી-વાડકા એ જોઈ શકતો હતો. છરો ક્યાં છે ? એક છરો દીવાલના ટેકે પડેલો હતો. એ ડરી ગયો. એણે લિંગપાઓને ઊંઘમાં દીવાલ તરફ પડખું ફેરવતાં જોયો. સ્ટીફન આમ તો લગભગ જાગી ગયો હતો, પણ ઊભો નો'તો થયો. એને યાદ આવ્યું કે છરાને એણે ખાટલા હેઠળ જોયો હતો. એણે ડોક ફેરવીને પથારી નીચે જોયું. છરો, નીચે જરાક અંદરની બાજુએ પડેલ હતો. એને જરાક હાશ થઈ. પણ આંખો બંધ થવાનું નામ જ નો'તી લેતી. રાત ખાસ્સી વીતી ચૂકી હતી. ક્યાંયથી માણસનો બોલાશ કાને પડતો ન હતો. એકાદ-બે ફૂતરાના વચ્ચે વચ્ચે ભસવા સિવાય નીરવ શાંતિ હતી. બીજી કોઈ રાતે તો અત્યાર સુધીમાં એ ઊંઘમાંથી બે-ત્રણ વાર જાગી

ચૂક્યો હતો. શું આજની રાતે સૂઈ નહીં જ શકાય ? પોતાના વિચારોને ધ્યાનથી જોતાં એણે પોતાના ડરને ભગાડવાની કોશિશ કરી. એણે પોતાની સામે સૂતેલા લિંગપાઓને ફરીવાર જોયો. હજીયે એ બિલકુલ શાંતિથી સૂઈ રહ્યો હતો. શું એ સાચ્યે જ સૂતો છે ? સ્ટીફને ફરીથી વિચાર્યું – શું મારે આજ રાતે મટકું માર્યા વગર જ દિવસ ઉગવાની રાહ જોવી પડશે ?

ઓફિસના મકાનના ખૂણે આવેલી આ નાનકડી ઓરડીમાં એના રહેવાને ચાર વર્ષથી વધારે સમય થઈ ગયો હતો. પણ એના વિચારોએ આજના જેવી નિર્મમતાથી એને કદી પરેશાન નો'તો કર્યો.

“શું તમે બંને હજીયે સાથે રહેવા માંગો છો ?” દિવસે એમને બોલાવીને અધિકારીએ બંનેને પૂછ્યું હતું. આવો સવાલ પહેલાં કદી પૂછવામાં નો'તો આવ્યો. એટલે એ બેઉ તત્કાલ કશો જવાબ નહીં આપી શકેલા. વળી કોઈ એમને આવું પૂછશે એવું એમના દિમાગમાં કદી આવ્યું નો'તું. થોડીક વાર માટે બંનેએ એકમેક સામે જોયું, કેવળ થોડી જ પળ માટે... જાણે કે એમનાથી અચાનક એકમેક સામે જોવાઈ ગયું... પછી એ બંને માથાં નમાવીને બેઠા રહ્યા.

“તમારા બંને વચ્ચે કશું નહીં થાય એની કોને ખબર છે ? જો કંઈ ગરબડ થાય તો નાહકના એમાં અમને પણ સંડોવશે.”

બંનેએ ચૂપચાપ સાંભળ્યા કર્યું. અધિકારીએ વળી ઉમેર્યું, “એટલે ચોકીદાર અને સફાઈ કર્મચારી તરીકેના બંનેય કામ એક જ માણસે કરવાં પડશે. અથવા જ્યાં સુધી રહેવા માટેની જગ્યા આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ એકે ભાડાની ઓરડીમાં રહેવું પડશે. તમે લોકો કાલ

સુધીમાં નક્કી કરી લો...”

આવું સાંભળ્યા પછી પણ એમણે કોઈ જવાબ ન આપ્યો. બંને ચૂપચાપ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયા. આટલા સમયથી સાથે રહ્યા પછી, એકમેકના દોસ્તાર બન્યા પછી એવું લાગ્યું કે અચાનક એકબીજાથી એટલા દૂર થઈ ગયા છે કે એકમેક સાથે વાત પણ નથી કરી શકતા.

“એક ઓરડીમાં એકસાથે રહેતા કુકી અને નાગા, રાતમાં જો એકબીજાનું ખૂન કરી નાખે, તો એના કારણે શું આ ઓફિસની બદનામી નહીં થાય ?”

બીજા ઓરડામાં થયેલ વાતચીતનો આશય આ જ હતો. ઓફિસના હેડ ક્લાર્ક કુલાવિધુએ બીજા બધાને આ જ કહ્યું હતું. સ્ટીફને સ્પષ્ટ સાંભળ્યું હતું અને એ જાણતો હતો કે લિંગપાઓએ પણ એ સાંભળ્યું છે. જો આ વિષય પહેલાં ક્યારેય ચર્ચાઓ હોત તો એણે એને બાજુ પર મૂકી દીધો હોત. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં અનેક હત્યાઓ થઈ છે. સ્ટીફને એવું વિચારીને પોતાની જાતને આ બધાથી અળગી રાખેલી કે આ હત્યાઓ માટે ઉગ્રવાદીઓ, રાજનેતાઓ જવાબદાર છે, સામાન્ય નાગરિક નહીં. પરંતુ એ બંને આજની આ હળવી મજાક-મશકરીમાં સામેલ ન થઈ શક્યા. એમને કશોક ભાગી જવાનું મન થયું.

“લિંગપાઓ, કદાચ તેં કહેલું કે તારા ગામનું નામ પાશોંગ છે. જો, આ છાપામાં લખ્યું છે કે ઈહાંગ નદીના કિનારે એક ખેતરમાં શોંગખુપાઓ ચોંગલોઈ નામના કોઈ માણસ, તેની પત્ની અને તેના ત્રણ વર્ષના બાળકની ગોળી મારીને હત્યા કરી દેવાઈ છે.”

છાપું બતાવતાં, વાંચતાં અને સાથેસાથે વાતો કરતાં ટાઈપિસ્ટ ટોંબીએ કહ્યું. સ્ટીફનેને એની જિંદગીમાં આવો આંચકો ક્યારેય નો’તો લાગ્યો. એના હાથમાંથી છાપું આંચકી લઈ લિંગપાઓએ સમાચાર શોધીને વાંચ્યા. એનો હાથ એકદમ જ કાંપતો હતો. એની આંખો લાલઘૂમ થઈ ગઈ. પછી પાછા ફરતા, છાપાનો ઘા કરીને, એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર એ બહાર નીકળી ગયો. સ્ટીફને થાંભલાની જેમ ત્યાંનો ત્યાં જ ઊભો હતો. એના માટે આ સઘળું એક દુઃસ્વપ્ન જેવું હતું. શોંગખુપાઓ,

લિંગપાઓનો ભાઈ હતો એ વાત સ્ટીફને જાણતો હતો.

“તમારી આ હત્યાઓ, હુમલાઓ અને એકબીજાનાં ઘરોને બાળી નાખવાના અકસ્માતો અટકવાનું નામ નથી લેતા. હજી વધારે લોકો મરવાના છે. થોડા દિવસ પહેલાં મોલનોમમાં થયેલ તાંગખુલોની હત્યાના બદલામાં આ થયું હોવું જોઈએ.”

“પણ લિંગપાઓ કેમ કશું પણ બોલ્યા વગર ચાલ્યો ગયો ?” ટોંબીએ સ્ટીફનેને પૂછ્યું.

સ્ટીફને જવાબ આપ્યો : “ખબર નથી.”

સ્ટીફને આ બે જ શબ્દો કહ્યા. આવા મામલામાં એ બીજા સમુદાયના લોકો સાથે વાત કરવા નો’તો માંગતો. આ વિશે તે હળવાશથી વાત કરવા નો’તો માંગતો. સ્ટીફને પણ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો અને એ સીધો ઓફિસના ગેટ તરફ ચાલવા લાગ્યો.

સ્ટીફને લિંગપાઓને વળી એક વાર બરાબર ધ્યાનપૂર્વક જોયો. પહેલાંની જેમ જ લિંગપાઓ હાલ્યાચાલ્યા વગર સૂતેલ હતો. એની જેમ જ પોતે કેમ સૂઈ નથી શકતો ? કદાચ એ સૂતો જ નથી ? પોતાના ત્રીસ વર્ષના ભાઈ, એની પત્ની અને એના બાળકની હત્યાની વાત સાંભળીને એ સૂઈ પણ કેવી રીતે શકે ? એ રાતે મોડેથી આવ્યો હતો. દારૂના નશામાં ધૂત એની આંખો લાલઘૂમ હતી. અને કપડાં બદલ્યા વગર જ એ સીધો પથારીમાં પડી ગયેલો. શું એણે વાળુ કર્યું છે ? સ્ટીફનેની હિંમત ના થઈ એને વાળુ અંગે પૂછવાની. એ એને ખાવાનું પીરસી ના શક્યો. લિંગપાઓ પણ એની સાથે એકેય શબ્દ ના બોલ્યો. એ મોડી રાત સુધી આવ્યો નો’તો એટલે સ્ટીફને વિચારેલું કે એ કદાચ પાશોંગ ચાલ્યો ગયો હશે. એ પૂછવા માગતો હતો. શોંગખુપાઓના મૃત્યુ બદલ એ પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરવા માંગતો હતો. પરંતુ લિંગપાઓની હાલત જોઈને એની હિંમત ના થઈ, વાત કરવી તો આઘી રહી, પણ એને લાગ્યું કે જેમ જેમ રાતની નીરવતા વધતી જાય છે, તેમ તેમ એના હૃદયમાં પીડા વધતી જાય છે. વળી પાછો સ્ટીફને ચત્તો સૂઈને ઉપરની તરફ જોવા લાગ્યો. એની આંખોને છત પર લાગેલી, ઠેકઠેકાણેથી ફાટી ગયેલી ચટાઈ ન દેખાઈ. મનોમન એ એના ગામ સનકૈથેલને

જોવા લાગ્યો. એનું ગામ ઈલાંગ નદીની પાસેના પહાડના ઢોળાવ પર આવેલું હતું. અને કૂકી ગામ એના ગામથી વધારે દૂર નો'તું. સનકૈથેલનમાં એક નાનકડું બજાર હતું. ગામના લોકો પોતાની ઊપજ ત્યાં જ વેચતા હતા. એ લોકો અંદરોઅંદર ચીજવસ્તુ ખરીદતા અને વેચતા હતા. ઈલાંગના કાંઠે આવેલા પહોળાં સપાટ ખેતરો બંને ગામનાં હતાં. અનાજની રોપણી એ લોકો સાથે રહીને જ કરતા. આ નદીમાંથી એ લોકો સાથે રહીને જ માછલી પકડતા હતા. પણ હવે ? પણ હવે શું થઈ ગયું ? હવે એ લોકોને પોતાનાં ગામોનું રક્ષણ હથિયારોના ઢગ વડે કરવું પડતું હતું. લોકો પોતપોતાનાં ગામોમાંથી એકલા બહાર નીકળતાં ડરવા લાગ્યા હતા. અચાનક સ્ટીફને ઊંડો નિસાસો નાખ્યો.

શોંગખુપાઓ સનકૈથેલમાં માંસ વેચતો હતો. એનો મોટોભાઈ સ્ટીફનનો દોસ્તાર હતો એટલે પોતાના ગામ પાછા ફરતાં પહેલાં એ સ્ટીફનને થોડુંક માંસ આપતો. ક્યારેક ક્યારેક એ સનકૈથેલમાં જ ખાઈ લેતો અને ત્યાં જ રોકાઈ પણ જતો. તંગખુલના લગભગ તમામ યુવાનો એના દોસ્તાર છે. એક સાંજે જ્યારે એ લોકો સાથે બેઠા હતા ત્યારે સ્ટીફને શોંગખુપાઓને કહેલું : “શોંગખુપાઓ ! મેં સાંભળ્યું છે કે આપણી નદી પર એ લોકો બંધ બાંધી રહ્યા છે. તેઓ ગામના લોકોને ચોકીદાર અને ખલાસી તરીકે નોકરી પર રાખી રહ્યા છે. તું કેમ એમાં ભરતી નથી થઈ જતો ?”

શોંગખુપાઓએ સરળતાથી જવાબ દીધો : “મારું એ કામ નહીં. હું સરકારી કામ નહીં કરી શકું. હું ભણેલ-ગણેલ તો છું નહીં. એના બદલે હું જંગલમાં શિકાર કરીશ, નદીમાં માછલીઓ પકડીશ અને લાકડાં કાપીશ...”

“સારું સારું... તારા શરીરને લોહીથી રંગી તું માંસ જ વેચ્યા કર.” સ્ટીફને પણ હસતાં-હસતાં કહ્યું.

“હા, હું ગામમાં જ રહેવાનો. થોડા સમય પછી એ લોકો મને ઈમ્ફાલમાં રહેવાનું કહેશે. અને હું ત્યાં રહેવા નથી માગતો.”

ચાંદનીમાં આંગણામાં બેઠેલા એ બેઉ હસી પડેલ. ચાંદની રાતમાં ઉખરુલની ટેકરીઓ, ગામનાં નાનાં-નાનાં મકાનો અને અહીં તહીં ફેલાયેલ ચરિયાણ એકદમ સ્પષ્ટ

જોઈ શકાતાં હતાં. ચર્ચમાં ગવાતાં ભજનો સંભળાઈ શકતાં હતાં. શરૂઆતમાં એના શબ્દો સ્પષ્ટ નો'તા, પણ પછી અવાજો ઊંચા થઈ ગયા અને ઢોળાવોમાં ગુંજવા લાગ્યા. હવે તેઓ ભજનોને સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકતા હતા.

“ચાલ, ચર્ચ જઈએ.” એક કાને સાંભળ્યા પછી શોંગખુપાઓએ કહ્યું.

“તું પણ આવીશ ?”

“હા, જનાવરોની હત્યા કરવાનાં મારાં પાપ ધોવાઈ જશે... ઠીક છે. હું પણ તંગખુલી ભાષામાં ગાઈશ.”

સ્ટીફનને યાદ આવ્યું કે ગામના ચર્ચમાં શોંગખુપાઓ કેટલા ભાવપૂર્વક ભજનો ગાતો હતો. એને લાગ્યું કે એ શોંગખુપાઓને અત્યારે પણ ગાતો સાંભળી શકે છે. સ્ટીફનની જાણ બહાર જ એની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. એણે એને ટપકવા દીધાં, લૂછ્યાં નહીં.

રાત કેટલી સૂમસામ હતી ! વચ્ચેના સમયગાળામાં જન્મેલો ડર ધીમે-ધીમે ઓછો થતો ગયો. એ લિંગપાઓનાં નસકોરાં સાંભળી શકતો હતો. છતને એકધારી તાકતી એની આંખો ધીમેથી બંધ થઈ ગઈ.

“સવાર થવામાં કેટલી વાર છે ?”

ગઈ કાલ સવાર પછી લિંગપાઓના મોંમાંથી આ પહેલા શબ્દ નીકળ્યા હતા. સ્ટીફન અચાનક ઊઠી ગયો. એની પથારી પાસેની બારી ખોલીને એણે બહાર જોયું. બહાર હજીયે અંધારું હતું. પડોશના લેફેલની ઓફિસ, વૃક્ષો અને વાંસ – આ બધું જ અંધારામાં ડૂબેલું હતું. એણે બારી બંધ કરી દીધી.

“હજી થોડી વાર છે સવાર પડવાને. કેમ ઊંઘ ન આવી ?”

“કઈ રીતે ઊંઘ આવે ?”

માત્ર આટલા શબ્દો. બસ, આ બે શબ્દોની સાથે જ જાણે એના હૈયામાં સળગતી આગ ઠલવાઈ ગઈ.

“તું આજે સાંજે ગામ જઈશ ?” થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી સ્ટીફને પૂછ્યું.

“ખબર નથી. ખબર નથી કે મને કોઈ પહેરો મળશે કે નહીં.”

છેલ્લા ઘણા સમયથી ઈમ્ફાલથી આ ગામ જતી

બસો લશ્કરના પહેરા વગર નો'તી જતી-આવતી.

“ગઈકાલે એમણે લશ્કરના માણસો નો'તા આપ્યા ?”

“ના ! પણ જે થાય તે, હું આજે જવા વિચારી રહ્યો છું. દફનાવી દે તે પહેલાં હું શોંગખુપાઓ, મારી ભાભી તથા મારી ભત્રીજીને જોવા માગું છું. એમને કાલે દફન કરવામાં આવશે.”

પછી એ બીજું કશું ના બોલ્યો. એ ઉઠ્યો. ખૂણામાંથી સાવરણી ઉપાડી, બારણું ઉઘાડ્યું અને બહાર જતો રહ્યો. બારણું બંધ કરવાનો અવાજ પડોશની ઓરડીમાં સંભળાતો હતો. આંખ બંધ કરતાં સ્ટીફને ફરીથી સૂવાની કોશિશ કરી. પણ પછી અચાનક ઊભા થઈ ઉતાવળે ખાટલા નીચેથી છરાને લઈને એવી જગ્યાએ દીવાલના ટેકે મૂકી દીધો જ્યાંથી એ સહેલાઈથી નજરે પડતો હતો. વીજળીના પ્રકાશમાં છરો ચમકતો લાગ્યો. થોડીઘણી બચેલી રાતમાં જરાક સરખી રીતે સૂવા માટે એણે એની આંખો મીંચી દીધી.

મૂળ શીર્ષક : એક રાત

વાર્તા અને વાર્તાકાર

વ્યવસાયે એન્જિનિયર કીશમ પ્રિયકુમાર (જાન્યુ. ૧૯૪૯) મુખ્યત્વે વાર્તાકાર તરીકે જાણીતા છે. ‘નોડદી તારકબિદરૈ’ નામના વાર્તાસંગ્રહ માટે એમને પાંચેક પુરસ્કારો ઉપરાંત ૧૯૯૮ નો સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર

પણ મળેલ છે. ‘ઈરાઓખોલ’, ‘વાખલ’ અને ‘સાહિત્ય’ નામનાં ત્રણ સાહિત્યિક સામયિકો સાથે એ સંકળાયેલ છે.

આપણે ભાગ્યે જ પૂર્વના રાજ્યના આંતરિક પ્રશ્નો વિશે જાણવાની દરકાર રાખી છે... આ મણિપુરી વાર્તામાં આમ જુઓ તો કશું બનતું નથી. ઈમ્ફાલમાં, ત્રણ વર્ષથી સાથે રહેનાર બે જુદીજુદી ટ્રાઈબના માણસ, ગામડે થયેલ કત્લેઆમને કારણે હવે સાથે રહી શકે ખરા ? એમના અધિકારીઓને એમાં જોખમ લાગે છે. સ્ટીફન ડરે છે, કારણ હત્યારા એના સમુદાયના હતા. એક સમય હતો જ્યારે બધા સાથે રહેતા, જીવતા... પણ પછી શું થયું ? આ અવિશ્વાસ ક્યાંથી આવ્યો ?

મણિપુર એના આગવા રાજકીય પ્રશ્નો ધરાવે છે. ત્યાંનાં અનેક અલગતાવાદી સંગઠનો, સરકાર સામે પણ અને અંદર અંદર પણ લડે છે. પરિણામે ૧૯૮૦માં અહીં આર્મ્ડ ફોર્સિસ (સ્પેશિયલ પાવર) એક્ટ ૧૯૫૮, લાગુ પાડવામાં આવ્યો. જોકે તોય સ્થિતિ બદલી બદતર થઈ. એક બાજુ ઉગ્રવાદીઓનો આતંક અને બીજી બાજુ લશ્કરનો ત્રાસ... આ બે વચ્ચે જીવતી પ્રજા દરેક પળે અસલામતીની લાગણી સાથે જીવે છે. આ વાર્તા નાગા અને કૂકી એવા બે સમુદાયના પ્રતિનિધિના મનની લીલાને પ્રગટ કરે છે.

સ્ત્રીને અબળા કહેવી એ એની બદનક્ષી છે. સ્ત્રી અબળા કઈ રીતે છે એ હું જાણતો નથી. એમ કહેવાનો આશય એ હોય કે સ્ત્રીમાં પુરુષના જેવી પશુવૃત્તિ નથી અથવા તો પુરુષના જેટલા પ્રમાણમાં નથી તો એ આરોપ કબૂલ કરી શકાય; પણ એ વસ્તુ તો સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં પુનિત બનાવે છે. ને સ્ત્રી પુરુષના કરતાં પુનિત છે એમાં તો શંકા જ નથી. એ જો ઘા કરવામાં નિર્બળ છે તો કષ્ટ સહન કરવામાં બળવાન છે.

— ગાંધીજી

ઇનામી

લેખક : ફઝલે હસનૈન મૂળ ભાષા : ઉર્દૂ હિંદી
ગુજરાતી અનુવાદ : દક્ષા પટેલ

“તમે આ શું કરવા લાગ્યા, સાહેબ ?”

અચાનક ઇનામીનો અવાજ સાંભળી હું ચોકી ગયો, કેમ કે તેને તો મેં આખા દિવસની મજૂરી આપીને એક કલાક પહેલાં જ મોકલી દીધેલી. મેં નવાઈ પામીને પૂછ્યું, “પાછી કેમ આવી ઇનામી ?”

“માથા પર મૂકવાનું કપડું ભૂલી ગયેલી. પણ તમે આ શું કરવા લાગ્યા, સાહેબ ? તમે તો કહેલું કે કોઈ દિવસ ફરી મજૂર મળશે તો તેની પાસે બરાબર કરાવી લેશો આ માટી... અને તમે પોતે જ બરાબર કરવા લાગ્યા, વાહ રે સાહેબ ! બસ હવે તમે ખસી જાવ. હું એને બરાબર કરીને જ જઈશ.” આમ બોલતાં જ તે માટી સમતળ કરવા લાગી અને હું વિચાર કરતો દૂર ખસી ગયો.

થયેલું એવું કે ઘરના એક ભાગમાં માટી પૂરવાની રહી ગયેલી. બાજુવાળા પ્લોટમાં કામ શરૂ થયું તો ઠેકેદારને કહીને મેં પણ માટી નંખાવી અને તેને જ કહી દીધું કે થોડાક મજૂર લાવી દે જે માટી અંદર નાખી દે. તેણે ત્રણ સ્ત્રીઓને આ કામ પર લગાડી દીધી. મેં ઠેકેદારને કહ્યું કે પુરુષ મજૂર લાવતા તો તે જલદી માટી ફેંકી દેતા. આ સાંભળી તેણે હસીને કહ્યું, “સાહેબ, આ પુરુષોથી વધુ મહેનતુ છે.” અને જ્યારે મેં તેમને કામ કરતાં જોઈ તો ખબર પડી કે તે હકીકતમાં પુરુષોથી ચડિયાતી સાબિત થઈ રહી હતી.

આ સ્ત્રીઓમાં એક ચાળીસ-પિસ્તાળીસ વર્ષની હતી અને બીજી માંડ પંદર-વીસ વર્ષની. જોકે વચલી પચીસ-ત્રીસની હશે, તે ગજબની મહેનતુ હતી. પાવડાથી માટી ભરી ભરીને તબડકાં પેલા બંનેના માથા પર એમ મૂકી દેતી જાણે તેમાં માટી નહીં પણ રૂ ભર્યું હોય.

મારા આટલા બારીક નિરીક્ષણનું કારણ એ હતું

કે એ લોકોની સાથેસાથે મારી પણ ડચૂટી ગેટ પર નજર રાખવાની હતી, કારણ કે ગેટ જો જરાવાર પણ ખુલ્લા રહી જાય છે તો રખડતાં જાનવર ફૂલછોડને નુકસાન કરે છે અને મજૂરો માટે દરેક વખતે ગેટ ખોલવો અને બંધ કરવો શક્ય નથી. એટલે હું ગેટ પાસે બેસી ચોકીદારી કરતો. સમય પસાર કરવા માટે હું ક્યારેક કંઈ વાંચતો તો કદીક કંઈ લખવાનો પ્રયત્ન કરતો. એક એક મિનિટ પસાર કરવાની.

જેમતેમ કરી મહામુશ્કેલીએ દિવસ પૂરો થયો ત્યારે તો ઓર દુઃખી થઈ ગયો, કે હજી માટીનો મોટો ભાગ બાકી રહી ગયેલો. એ કલ્પનાથી જ હું ધ્રૂજી ગયો કે આવતીકાલે ફરી મારે આજની જેમ ગેટ પર ડચૂટી કરવી પડશે. અચાનક મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે જો આ લોકોને થોડી લાલચ આપું તો કદાચ વધુ ઝડપ કરીને આજે જ બધી માટી ફેંકી દે. એટલે મેં કહી જ દીધું, “એવું છે, તમે લોકો જો આજે જ આ માટી ફેંકી દો તો તમને લોકોને મજૂરી ઉપરાંત અલગ ઇનામ પણ મળશે.”

“સારું સાહેબ” વચલી ખુશીથી બોલી ઊઠી.

“પણ માટી ઘણી વધારે છે સાહેબ ! આજે જ કેવી રીતે પૂરી થશે ?” મોટીએ માટીના ઢગલા બતાવા કહ્યું.

“પ્રયત્ન કરો. થઈ જાય તો સારું જ છે.” મેં હિંમત વધારતાં કહ્યું.

“અને બધી માટી પૂરી ના થઈ તો ?” વચલીએ નિર્દોષતાથી પૂછ્યું.

“તો આખા દિવસની મજૂરી તો મળશે જ.” મેં ચાલાકીથી જવાબ આપ્યો.

“સારું સાહેબ, પ્રયત્ન કરીએ છીએ.” તે કંઈ સમજી નહિ ને તૈયાર થઈ ગઈ અને તેણે મોરચો સંભાળ્યો. નાનીને કહ્યું, “ચલ ફેંક ફટાફટ. બધી માટી

આજે જ ફેંકી દીધી તો ઇનામ મળશે.”

પહેલાં હું બરાબર સમજી ના શક્યો કે તે શું કહી રહી છે પણ થોડી વાર પછી જ્યારે તેણે ફરી કહ્યું, “ફેંક ઝપાટાબંધ ! સાહેબ ઇનામી આપશે.” ત્યારે મને સમજાયું કે તે ઇનામને ઇનામી કહી રહી છે. પછી હું તેને ઇનામી કહીને જ બોલાવવા લાગ્યો. અને તે પણ એ જ રીતે હાજર થઈ જતી જાણે તેનું નામ ખરેખર ઇનામી જ હોય.

એ ત્રણે હવે બરાબર એવી રીતે કામ કરી રહી હતી જેમ સરકસમાં એક ખેલ પૂરો થતાં જ બીજા ખેલની તૈયારી શરૂ થઈ જાય છે, એટલે ભાગમભાગ ! પણ માટી ઘણી વધારે હતી. ક્યાંથી ખાલી થાય ? સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ને અંધારું થવા લાગ્યું. આથી હિંમત હારીને ઇનામી બહુ જ રડમસ અવાજે બોલી, “હજી તો ઘણી માટી બાકી છે, સાહેબ. હવે અંધારું થઈ રહ્યું છે અને અમારો ડેરો પણ દૂર છે.”

“ભલે, રહેવા દો.” મેં ઝડપથી કહ્યું અને એ ત્રણે કામ અટકાવી જલદી જલદી હાથ-મોં ધોવા લાગી. તે દરમિયાન મેં સો-સોની ત્રણ નોટ કાઢીને અલગ મૂકી અને જ્યારે તે જવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ તો મેં કહ્યું, “માટી તો પૂરી થઈ નથી એટલે ફક્ત મજૂરી જ આપવાની ને ?”

“હા સાહેબ, અમે એનાથી વધારે કેવી રીતે માગી શકીએ ?” ઇનામીએ ઢીલા અવાજે કહ્યું.

“કેટલી મજૂરી થઈ ?” મેં પૂછી લીધું, જોકે ઠેકેદાર કહીને જ ગયેલો.

“એંસી રૂપિયા સાહેબ !” મોટી એટલી ઝડપથી બોલી કે ક્યાંક હું તેનાથી પણ ઓછા ના આપવા લાગું.”

“સારું, આ લો ! એંશી એંશી રૂપિયા મજૂરી અને વીસ વીસ રૂપિયા ઇનામ !”

“વીસ વીસ રૂપિયા ઇનામી !” ઇનામી રૂપિયા લઈ ખુશીના માર્યા કૂદવા લાગી, “વીસ વીસ રૂપિયા ઇનામી. વાહ સાહેબ ! ઘણું-ઘણું જીવો” તે આભાર દર્શાવવા પગમાં પડી રહી હતી જોકે તેમણે લોકોએ આનાથી વધારે કામ કરી દીધેલું.

“બાકીની માટીનું શું થશે ?” ઇનામીએ પૂછ્યું.
“જો તમને ત્રણને કાલે ફરી બોલાવું તો માંડ

અડધા દિવસમાં કામ પૂરી થઈ જશે. બાકીના અડધા દિવસનું તમને નુકસાન થશે.”

“ના સાહેબ, આટલી અમથી માટી માટે ત્રણ જણ અડધા દિવસ માટે પણ વધારે છે.” ઇનામીએ કહ્યું, “સાહેબ, કાલે હું એકલી આને ફેંકી દઈશ.”

“જો કરી શકે તો આવી જજે.” મેં ઝડપથી કહી દીધું અને તે ખુશખુશ થતી જતી રહી.

બીજા દિવસે સવારે હજી હું નાસ્તો જ કરી રહ્યો હતો કે ગેટ ખખડવાનો અવાજ આવ્યો. જઈને જોયું તો ઇનામી હાજર હતી.

“આજે કામ પૂરું કરી દેવાનું છે ને સાહેબ !” તેણે નિર્દોષ ભાવે કહ્યું. મેં દરવાજો ખોલી દીધો અને ડ્યુટી પર લાગી ગયો.

તે તબડકું ભરી માથા પર એટલી આસાનીથી મૂકી દેતી કે હું વિચારવા લાગતો કે પોલાદની બનેલી છે કે શું ? તે એ જ ઝડપે કામ કરતી રહી. મજૂરો સામાન્ય રીતે એક વાગ્યાની આસપાસ જમવા બેસે છે જ્યારે દોઢ વાગી ગયો તો મારે ટકોરવી પડી, “આજે ખાવાનું નહીં કે શું ઇનામી ?”

“ખાવાનું નથી લાવી સાહેબ આજે.”

“કેમ ?” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ખાવાનું બનાવવા બેસતી તો મોડું ના થઈ જતું, સાહેબ ?”

“ઓહ !” મારા મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો.

“શું થયું સાહેબ ?” તેણે ગભરાઈને પૂછ્યું.

“એવું શું લૂંટાઈ જતું હતું કે કંઈ ખાવાનું બનાવ્યા વગર દોડી આવી. ઇનામી, તે તો હદ કરી દીધી.”

“તો શું થઈ ગયું, સાહેબ !” તે હસીને બોલી.

“અમને લોકોને ટેવ પડી જાય છે દરેક વાતની. અહીંયાથી જઈને તો બનાવીને ખાઈશ જ.”

“તો હમણાં કશું ખાઈશ જ નહીં ?” મેં વધારે વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું.

“હમણાં દુકાનમાંથી સમોસા-બમોસા લઈ ચા-પાણી કરી લઈશ, સાહેબ.”

“તો જા જલદી, જે લાવવું હોય તે લાવીને પહેલાં ખાઈ લે. પૈસા આપું ?”

“પૈસા છે સાહેબ, જઈ છું.” બોલતાં બોલતાં તે ગઈ.

તેના ગયા પછી હું જમવા બેઠો તો જાણે કોળિયો ગળામાં ફસાઈ ગયો. મન તો થયું કે ખાવાનું તેને પણ આપું પણ પાછો એમ વિચારીને અટકી ગયો કે મારી આટલી વધારે હમદર્દીનો તે કોણ જાણે શો અર્થ કાઢે. છેવટે ચાર વાગ્યાની આસપાસ તેણે બધી માટી નાંખી દીધી તો મેં એમ કહીને તેને મોકલી દીધી કે માટી પછી બરાબર સમતલ કરાવી લઈશ. તે જલદી જઈને રાંધીને ખાઈલે. પણ પાંચ મિનિટમાં જ પાછી આવી ગઈ અને માટી સરખી કરવા લાગી.

“તું કેમ મારી આટલી કાળજી લે છે ઇનામી ? મેં તને તારી મજૂરી તો આપી છે !” મેં તેને કામ કરતી અટકાવવા માટે આમ કહ્યું તો તેણે બહુ દુઃખી અવાજમાં કહ્યું, “સાહેબ, અમે જ્યાં પણ કામ કરવા જઈએ છીએ,

બધા બસ એમ જ બૂમો પાડતાં હોય છે, હજી જલદી જલદી હાથ ચલાવો, કામચોરી કરશો તો પૈસા કાપી લઈશ... અને તમે વારે-વારે કહેતા'તા, થાકી જાવ તો ઘડીક બેસી જાવ, થાકી જાવ તો ઘડીક બેસી જાવ.”

ઇનામી મારા લહેકાની નકલ કરતાં એવી રીતે બોલી કે મને જોરદાર હસવું આવી ગયું. મેં કહ્યું, “પણ આરામ કરવા માટે તે તો એકવાર પણ કામ અટકાવ્યું નથી.”

તે ભાવુક થઈ ગઈ, બોલી, “સાહેબ, જ્યારે તમે થાક ખાવાનું કહેતા હતા ત્યારે મારું મન કહેતું કે હજી વધારે ઝડપથી કામ કરવા લાગું. તમે આટલું કહેતાં ને અમારો થાક ઊતરી જતો. સાહેબ, તમે અમને માણસ ગણ્યાં એ વાત ઇનામી ભૂલશે નહીં.” આટલું બોલતાં બોલતાં તેની આંખો છલકાઈ ગઈ અને હું તેને જોતો રહી ગયો.

લય હિલ્લોળમાં લહેરાતું વનવાસીનું ગીત

રમણીક સોમેશ્વર

બોલ / રાજેન્દ્ર શાહ

વાગે રે વરણાગિયું લીધું હાથમાં વાસણ ઠાલું,
બોલની હારે પાયલિયું રણકારે એને
માનસરોવર માંઘલા ઓલા કમલનો કોલ આલું.

હળવી જો'યે ચાલ - ન ભાંગે સાવ રે સૂકું પાન,
વાયરાનો બોલ સાંભળે એવા સરવા જો'યે કાન,
સાવજની યે સોડમાં સરી કરીએ અટક્યાળું.

ભમરીને મધ ફૂલનું, હાથી હરણને ખડ ખેરુ,
ભોરિંગને ભલું મેડક, ને ન્હોરવાળાંને છાગ વછેરું,
ભરેલ પેટનો ભય ન, ભૂખ્યો હોય તો ભૂંડો ભાલુ

તારલિયાનાં તેજને વ્હેતાં વાંચીએ ઝરણ પાણી,
આછેય તે અણસાર ઝાઝેરી વણ બોલાયલ વાણી,
રાનમાંજરનાં નેણથી વીંધાય રેણનું કાજળ કાળું.

[‘નિરુદ્દેશે’ પ્ર. આ. ૧૮૭૩]

છેલ્લા કેટલાય વખતથી કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહનું આ ગીત હૈયે અને હોઠે રણઝણ્યા કરે છે. આ ‘બોલ’નો ગુંજાર જાણે દિશાએ દિશાએ વ્યાપી વળ્યો છે. મસ્તીભર્યું વનવાસી જોડું ઠાલા વાસણને ઠેકે વનવગડાની વાટે નાચતું ને ગાતું નીકળ્યું છે.

‘વાગે રે વરણાગિયું લીધું હાથમાં વાસણ ઠાલું’

આ છેલછબીલાનો છાક તો જુઓ ! પહેલી જ થાપમાં વરણાગી સ્વરો લહેરાવા લાગ્યા. હાથમાં વાસણ છે અને ઠાલું છે. એ રિક્તતામાં - ઠાલાપણામાં ઉમળકાની ભરતી આવી છે. અરે ભાઈ, સાંભળો જરા. આ વાસણ તો ઠાલું ઠાલું વાગે છે. અમથું અમથું, આપમેળે વાગી ઊઠ્યું એ તો. એને કંઈ આયાસપૂર્વક વગાડવું પડતું નથી.

વનવાસી જ્યારે મોજમાં આવે ત્યારે હાથમાંનું ઠાલું વાસણ પણ ઠાલું ઠાલું, સ્વયંભૂ વાગવા માંડે અને પાછી વાતેવાતે હોડ બકવાની આ વનવાસીને ટેવ, તે બોલી ઊઠે -
‘બોલની હારે પાયલિયું રણકારે એને
માનસરોવર માંઘલા ઓલા કમલનો કોલ
આલું’

સખીને જોડવાનો જોયો આ કારસો ! અને કંઈ વનવાસી નારી આ માનસરોવર માંઘલા કમળને જતું કરે ! પછી તો પાયલિયું રણકી ઊઠે છે અને ગાયન-વાદન-નર્તનનો ઉભંગ રચાય છે. રાજેન્દ્ર શાહના અન્ય એક ગીતમાં વનવાસી નારી પણ એક અજબની ‘શરત’ મૂકે છે -

‘પાતળી કેડી કેર કાંઠાળી

અંટેવાળે આવતાં એખણ એરું,
સાવજ કેરી ખાલની મને આલ મજાની
મોજડી
એને ડોંશથી રે કંઈ પહેરું'

મજાની મોજડી તો કોઈ પણ માગે પણ આ તો સાવજની ખાલની મોજડી. ડોંશ પણ જુઓ કેવી ! શું કહેવું ? આપણે પેલા 'બોલ'ના રણકાર તરફ જ પાછા કાન માંડીએ. એક એક અંતરામાં ખળખળ વહેતી તોરભરી મસ્તી. વનનો વાસી જ આવું સંવેદન વહી શકે -

'હળવી જો'યે ચાલ ન ભાંગે સાવ રે સૂકું
પાન
વાયરાના બોલ સાંભળે એવા સરવા જો'યે
કાન'

હળવી ચાલ અને સરવા કાનની આ વશેકાઈ તો વનના છોરુ જ જાણે. જંગલમાં ફેલાયેલાં સૂકાં પાન પર એવી હળવી ચાલે ચાલવાનું કે અવાજ તો ઠીક પણ એક પાંદડું પણ ભાંગવું ન જોઈએ. અને કાન અને ધ્યાન તો એવાં કે વાયરે વહેતી વાત પણ સાંભળી લે ને સમજી જાય. (ડી.જે.ના ઘોંઘાટથી ટેવાયેલા કાનને આ વાત ક્યાંથી સમજાય !) પણ સાંભળો જરા, વાયરા સાથે વાયરો થઈને વધે જતા આ આદિવાસીની અલ્લડતા પણ જુઓ -
'સાવજની યે સોડમાં સરી કરીએ અટક્યાળું'

લ્યો, હવે શું કહેવું ! - આપણા આ કવિએ એમનાં કેટલાંય ગીતોમાં આ તળભૂમિના મનેખનો નફકરો મિજાજ અદલ ઝીલી બતાવ્યો છે.

'નમીએ અગનફૂલને
હો નમીએ અગનફૂલ
ઓથમાં જેની ઊછરે આપણ વનવાસીનું ફૂલ'

અગન સાથે અડપલું કરતો ને સાવજ સાથેય અટક્યાળું કરતો વનનો જીવ ગુજરાતી ગીતોમાં કેવો અખેવન ઊતરી આવ્યો છે નહીં !

આપણા આ ગીતના લયહિલ્લોળમાં એવી જ અખેવન અવતરી છે પ્રકૃતિ. ગીતના એક અંતરામાં - ત્રણ પંક્તિનાં ત્રણ પગલાંમાં કુદરતના સાવ સાદા છતાં

શાશ્વત નિયમની વાત કવિ સલૂકાઈથી કરી લે છે. ભમરી, હાથી, હરણ, ભોરિંગ - ન્હોરવાળાં કે ન્હોર વગરનાં - અરે, કુદરતને ખોળે ઉછરતાં આ પ્રાણીઓને જોઈ જોઈને શું જોઈએ ? પેટનો ખાડો પુરાય એટલું ભોજન. પાછું જેને માટે જે નિર્માવું તે જ તેને જોઈએ. અવરની ના તમા. ભૂખ ભીષણ તો ખરી પણ કુદરતની સૃષ્ટિમાં તો ભાલુ ભૂખ્યો હોય તો જ ભૂંડો. (હા, માણસમાં બેઠેલા ભાલુની વાત જુદી.)

વનના વાસી - જીવમાત્ર સંતોષી. નિસર્ગનો સંગાથ જ એમને માટે તૃપ્તિ કર. એટલે તો આમ ઠાલું ઠાલું વાસણ લઈને, પાયલના રણકારે નાયતા ને ગાતા કાજળ કાળી રાતને અજવાળવા એ નીકળી પડે છે -

'તારલિયાના તેજને વહેતાં વાંચીએ ઝરણ
પાણી'

આદિવાસીનું આ અ-ક્ષર જ્ઞાન, અંધારી રાતે આભમાં ચળકતા તારલિયાના ઝરણામાં વહેતા તેજની લિપિ એ જ ઉકેલી શકે. (આંખ મીંચીને આ પંક્તિને ફરી ફરીને મનમાં મમળાવું છું અને મને આ ધરતી ને આભ એકાકાર થતાં દેખાય છે.)

સાયુકલી કવિતા અને કુદરત બહુધા સંકેતોની ભાષામાં જ વાત કરે. વણબોલાયેલ વેણનો બંનેને મન મહિમા -

'આ છે તે અણસાર ઝાઝેરી વણબોલાયલ
વાણી'

એવા આ વેણના આછેરા અણસારે જ આપણે ભાળી શકીએ -

'રાનમાંજરનાં નેણથી વીંધાય રેણનું કાજળ
કાળું'

(નેણ અને રેણનું આ કેવું અનોખું સાયુજ્ય !) રાનમાંજર. વનની મંજરી, કે પછી વન આખું મંજરી ! (અલંકારવિદો જ ભલે એ ઉકેલતા) - આપણે તો બસ આ વન વન મહોરેલી મંજોરીઓનાં અસંખ્ય નેણથી વીંધાતા રેણના કાજળને રેલાતું અને રમણે ચડતું જોતા રહીએ અને વહેતા રહીએ આ ઠાલા વાસણના 'બોલ' અને પાયલિયાના રૂમઝૂમતા રણકારમાં...

સંપાદકીય
સત્યના પ્રયોગો

ભરત મહેતા

આપણે જાણીએ છીએ તેમ ગાંધીજી પાસે આત્મકથાનો કોઈ નમૂનો પ્રાપ્ત ન હતો. નર્મદ કે મણિલાલની આત્મકથાઓ લખાયેલી છતાં છપાયેલી ન હતી. વળી ગાંધીજી લોકજીવન / જાહેરજીવનના એટલા મોટા લોકનેતા બની ચૂક્યા હતા કે તેમની પાસે આત્મકથા લખવાનો સમય ન હતો. જેલમાં કેટલાક નિકટના સાથીદારોએ ગાંધીજીને આત્મકથા લખવા પ્રેર્યા, પણ ગાંધીજીથી એક ફુલસ્કેપનું પાનું પૂરું ભરાયું પણ નહિ. ત્યારબાદ પુનઃ થોડા સમય પછી ભાઈ જેરામાદાસ અને સ્વામી આનંદે આત્મકથા ટુકડે ટુકડે માગી, અને એમ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં ‘સત્યના પ્રયોગો’ બહાર પાડી. આ આત્મકથામાં એમનો ઈ. સ. ૧૮૬૯-૧૯૨૦ સુધીને ત્રેપન વર્ષનો ઇતિહાસ નિરૂપાયો છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં તો એ લોકનેતા બની ચૂક્યા હતા. ત્યાં તેમણે આત્મકથા અટકાવી.

આ આત્મકથામાં પાંચ ભાગો છે. પાંચેય ભાગ મળીને કુલ ૧૬૭ પ્રસંગો નિરૂપાયા છે. એમનું બચપણ, કિશોરાવસ્થા, ઘાંપત્યજીવન, આફ્રિકામાં એમણે કરેલી લડત, પુનઃ સ્વદેશ પાછા ફરતાં વકીલાત માટે કરવી પડેલી મથામણનું અહીંયાં રસિક આલોખન થયું છે. તેથી એમ લાગે છે કે ભલે ગાંધીજી પાસે કોઈ મોડલ આત્મકથા ન હતી, પણ એમના મનમાં આત્મકથાના સ્વરૂપ વિશેની પૂરી સભાનતા હતી.

આ સભાનતાનો નમૂનો એમની પ્રસ્તાવનામાં દેખાય છે, સાંપડે છે. ગાંધીજીનું અન્ય સાહિત્ય યોજનાપૂર્વક લખાયેલું હતું, જ્યારે આત્મકથા તો હપ્તે હપ્તે અંતર્યામી લખાવે તેમ લખે જતા હતા. તેમ છતાં આ રચનામાં સંકલના દેખાય છે. પ્રસ્તાવનાના કેટલાક ઉલ્લેખો જોઈએ. એમને ખબર હતી કે ‘આત્મકથા એ

ઘણી વાર અહંનો જ બબડાટ થઈ બેસે.’ તેથી પ્રારંભે જ તેઓ આત્મસ્વાધ્યામાં નથી જવાના તે જણાવે છે. અમૃતા પ્રીતમે આત્મકથાને ‘આત્મસ્વાધ્યાનું કલાત્મક માધ્યમ’ ગણાવ્યું છે કટાક્ષમાં. પરંતુ અહીં ગાંધીજી કહે છે –

“કહેવા યોગ્ય એક પણ વાત હું છુપાવવાનો નથી. મારા દોષોનું ભાન વાંચનારને પૂરેપૂરું કરાવવાની આશા રાખું છું. મારે સત્યના શાસ્ત્રીય પ્રયોગો વર્ણવવા છે. હું કેવો રૂપાળો છું એ વર્ણવવાની તલમાત્ર ઈચ્છા નથી.”

આમ, આત્મકથાકાર માટે જોઈતી હિંમત અને નમ્રતા એમનામાં પૂરેપૂરી છે. આગળ તેઓ કહે છે કે –

“જે પ્રકરણો હું લખવાનો છું તેમાં જો વાંચનારને અભિમાનનો ભાસ આવે તો તેને અવશ્ય સમજવું કે મારી શોધમાં ખામી છે અને મારી ઝાંખીઓ ઝાંઝવાનાં નીર સમાન છે. ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો.”

આમ, જોઈ શકાય છે કે એમણે આત્મકથા હકીકતોનો હારડો બનાવવા નથી લખી, પરંતુ આંતરજીવનની વિકાસયાત્રા કે મથામણને કેન્દ્રમાં રાખી છે. તેથી જ તેઓ કહે છે –

“મારે પણ ક્યાં આત્મકથા લખવી છે ? મારે તો આત્મકથાને બહાને સત્યના મેં જે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે તેની કથા લખવી છે... જો તેમાંથી પાને પાને મારા પ્રયોગો જ નીતરી આવે તો એ કથાને હું પોતે નિર્દોષ ગણું. મારા બધા પ્રયોગોનો સમુદાય પ્રજાની પાસે હોય તો તે લાભદાયી થઈ પડે એમ હું માનું છું – અથવા કહો કે એવો મને મોહ છે. રાજ્ય પ્રકરણી ક્ષેત્રમાંના મારા પ્રયોગો હવે તો હિંદુસ્તાન જાણે છે, એટલું જ નહિ પણ

થોડે ઘણે અંશે સુધરેલું કહેવાતું જગત પણ જાણે છે. એની કિંમત મારે મન ઓછામાં ઓછી છે અને તેથી એ પ્રયોગોની મારફતે મને ‘મહાત્મા’નું પદ મળ્યું છે એની કિંમત પણ જૂજ જ છે. કેટલીક વેળા તો એ વિશેષણ મને અતિશય દુઃખ પણ દીધું છે. એ વિશેષણથી હું ફુલાઈ ગયો હોઉં એવી એક પણ ક્ષણ મને યાદ નથી.”

આમ, તેમણે સૂચક રીતે જ પોતાની આત્મકથાને પ્રથમ શીર્ષક ‘સત્યના પ્રયોગો’ આપ્યું અને પછી ‘અથવા આત્મકથા’ એવું આપ્યું. તેથી કહી શકાય કે તેમની આત્મકથામાં વિવિધ પ્રકારના પ્રયોગોને સ્થાન મળ્યું છે. એનો અર્થ એ નથી કે બધા પ્રયોગો જ છે. ક્યાંક અન્ય વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો, રમૂજ, સુધારકવૃત્તિ વગેરે પણ છે. પરંતુ પ્રધાન સ્થાન તો પ્રયોગનું જ છે. આ પ્રયોગોમાં તેમનું સત્યવીર તરીકેનું પાસું બહાર આવે છે. એ પ્રયોગવીર છે પણ સત્યને પામવા માટેના. આત્મકથા-વિષયક સભાનતા તેમણે પ્રસ્તાવના ઉપરાંત અન્ય પ્રકરણોમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે દેખાડી છે. જેમ કે એક જગ્યાએ તેઓ લખે છે –

“આ પ્રકરણ મારે લખવું ન પડે એમ હું ઈચ્છું છું. પણ આ કથામાં મારે એવા કેટલાક કડવા ઘૂંટડા પીવા પડશે. સત્યના પૂજારી હોવાનો દાવો કરીને મારાથી બીજું થાય તેમ નથી.”

પોતે વહેમી પતિ હતા અને કસ્તૂરબાને વહેમની નજરે જોતા તે તેમણે કબૂલ્યું છે. તો વળી એક જગ્યાએ એ લખે છે –

“વિચારતાં ઘડીભર એમ થઈ આવે છે – આ પ્રકરણો લખવાનું માંડી વાળવાનું – એ જ વધારે યોગ્ય ન હોય !”

પણ, સ્વીકારેલું કામ કોઈ પણ ભોગે પૂરું કરવું જ એ તેમની વૃત્તિ છે. તેથી જ તેમણે ‘સત્યના પ્રયોગો’ પૂરી કરી જ.

આંદ્રે મોર્વાએ આત્મકથા માટે એવું લખ્યું છે કે “It is Courageous Search for truth.” આત્મકથા લખવા માટે હિંમત જોઈએ. કારણ કે પોતાના દુર્ગુણો કબૂલવાના હોય છે. તેથી જ અંગ્રેજીમાં આત્મકથાને Confession Form (કબૂલાતનામું) ગણવામાં આવે છે.

ગાંધીજીએ હિંમતપૂર્વક આ કથામાં પોતાના દોષો આલેખ્યા છે. બાળપણમાં કરેલી ચોરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ખોટા મોજશોખના કારણે ચઢી ગયેલું દેવું ચૂકવવા સોનાનું કડું એક તોલો કપાવેલું તે પણ કબૂલ્યું છે. પોતે ચુસ્ત વૈષ્ણવધર્મી હોવા છતાં પાંચ-સાત વાર માંસાહાર કરેલો તે પણ કબૂલ્યું છે. પણ તેમ છતાં તે ખોટું કરીને છુપાવતા નથી. એ પણ એમનો સદ્ગુણ છે. એ નિખાલસ ભાવે બધું કબૂલી લે છે. જેમ કે, કડાવાળી વાત, પિતા પાસે ચિક્કી લખીને જણાવી દીધી. માંસાહાર પણ એ વૃત્તિના કારણે જ છોડ્યો. એ સજા ભોગવે છે પણ જૂઠું બોલતા નથી. જેમ કે, આખાં વર્ગની જોડણી સાચી પડી ત્યારે ચોરી નહિ કરનાર ગાંધી હાંસીપાત્ર ઠર્યા હશે, તેમ છતાં એ હાંસીની દરકાર ન કરી. બ્રાઈટનમાં પણ પોતાના તરફ ઢળેલી યુવતીને સામે ચાલીને પોતે વિવાહિત છે તેમ જણાવે છે. ખોટું બોલવું ન પડે એટલા માટે રસ ન હોવા છતાં બાઈબલ વાંચી જાય છે. તેવી જ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે સહી ઝુંબેશ ચલાવી ત્યારે સમજ-વિચારીને સહી આપી એની જ લેવાનો આગ્રહ રાખે છે. એમની ખરી કસોટી તો વકીલાતના વ્યવસાયમાં થાય છે. કારણ કે તે વ્યવસાયને જૂઠને સાચ કરનારા વ્યવસાય તરીકે પ્રતિષ્ઠા મળી ચૂકી હતી. એ વ્યવસાયમાં રહીને સત્યાગ્રહી રહેવું અઘરું હતું. પરંતુ ગાંધીજીએ એ વ્યવસાયમાં રહીને પણ સાચને આંચ ન આવવા દીધી. એ લખે છે –

“મારી શાખ એવી પડી હતી કે જૂઠા કેસ મારી પાસે ન જ આવે, હું એમ જ હંમેશાં માનતો હતો કે મને જૂઠો કેસ મળ્યો હોય તો હાર મળજો.”

તેથી જ કેટલીક વાર એમને જ્યારે ખબર પડે કે અસીલે મને છેતર્યો છે તો તે લડવાનું જ માંડી વાળે. અસીલ ગુનેગાર હોય તો તે હંમેશાં ગુનાને છુપાવવાના બદલે ગુનો કબૂલ કરવાની જ સલાહ આપતા. આમ, ગાંધીજીની આત્મકથામાં એમની સત્યનિષ્ઠાનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. તેનું કારણ બાળપણે જોયેલું ‘હરિશ્ચંદ્ર નાટક’ હતું.

ગાંધીજી રવીન્દ્રનાથના પેલા કાવ્યની જેમ માનતા હતા કે, ‘આમારા જીવન, આમાર વાણી.’ (મારું જીવન,

મારી વાણી). સત્યને મનથી સ્વીકારે, એટલું જ નહિ પણ એને આચારમાં મૂકવાનો નિયમ કોઈ પણ ભોગે પાર પાડતા. તેથી કહી શકાય કે આ આત્મકથામાં એમની છબિ એવી ઉપસ્થિત થાય છે કે – આ માણસ મહાશક્તિશાળી નથી, પણ એ વારે વારે સંકલ્પો લઈને શક્તિશાળી બન્યો છે. તે પોતાને મળેલા સત્યને માત્ર ચૈતસિક નથી રાખતા પણ, way of life તરીકે અપનાવતા. બાળપણથી જ એમનામાં આ પ્રકારની વૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. જેમ કે : બીડીમાંથી છુટકારો મેળવવા માટે આપઘાત સુધી પહોંચે છે. લાગવગમાં માનતા નથી. તેથી સગા ભાઈ માટે લાગવગ કરવા જતાં સંકોચ અનુભવે છે. કડું કપાવ્યા પછી એની કબૂલાત કરી લે છે. પરદેશમાં પણ સ્વમાન ખાતર જ પાઘડી ઉતારતા નથી. ઝીણામાં ઝીણાં અપમાનને ધ્યાનમાં લે છે અને વૈચારિક સ્તરે નહિ પણ વ્યાવહારિક સ્તરે લડે છે. હિંદીઓનો મતાધિકાર પાછો ખેંચવાની વાત આવી ત્યારે તેનો પણ વાતચીતમાં જ નહિ પણ કોર્ટ સુધી લડીને વિરોધ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૭માં એ સહકુટુંબ ડરબન આવે છે. ગોરા માટેની શાળામાં શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું હતું. ગાંધીજી મહેરબાનીથી પોતાના બાળકને પ્રવેશ અપાવી શકાયા હોત, પણ ન અપાવ્યો. એ નોંધે છે –

“સ્વતંત્રતા અને અક્ષરજ્ઞાન વચ્ચે જ પસંદગી રહી છે ત્યાં કોણ કહેશે કે સ્વતંત્રતા અક્ષરજ્ઞાન કરતાં હજારગણી વધારે નથી ?”

પ્રિટોરિયામાં હજામે વાળ કાપવાની ઘસીને ના પાડી ત્યારે એમણે તરત જ બજારમાં જઈને સંચો ખરીદ્યો અને રૂમે આવી અરીસા સામે ઊભા રહી જાતે જ વાળ કાપ્યા. જ્યારે કોર્ટમાં વકીલ મિત્રોની મશ્કરી હળવા મને સહન કરી લીધી. એમની આ સ્વમાન સુરક્ષાવૃત્તિનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ મેરિત્સબર્ગ સ્ટેશને ઘટેલી ઘટના છે. તે નોંધે છે –

“મારા ઉપર દુઃખ પડેલું તે તો ઉપર ચોટ્યું દર્દ હતું. ઊંડે રહેલા મહારોગનું એ લક્ષણ હતું. આ મહારોગ તે રંગદ્વેષ. તે ઊંડો રોગ નાબૂદ કરવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો.”

ગુજરાતી આત્મકથાઓમાં તેમના સર્જકોએ જાતીય

વૃત્તિની ચંચળતા નિઃસંકોચ આલેખી છે. જેમ કે નર્મદ અને મણિલાલની આત્મકથાઓ. ગાંધીજીએ પણ આ આત્મકથામાં ચંચળતાને આલેખી છે. પરંતુ આ બાબતમાં ગાંધીજીનું સામ્ય નર્મદ સાથે છે. તે આવી વાતો કરવા વિવેક વાપરે છે. મણિલાલ દ્વિવેદીની માફક ભાવકની ચંચળવૃત્તિને પોષે એવું આલેખન થયું નથી. આંદ્રે મોર્વાએ આવી બાબતોના સંદર્ભે કહ્યું – “It is better in such matter to suggest rather than to describe.” (વર્ણન કરવા કરતાં તે સૂચવી દેવું વધારે સારું છે.) પિતાના મૃત્યુ સમયે આ વૃત્તિની ચંચળતાએ જ પિતાની અંતિમ ક્ષણથી દૂર રાખ્યા તે તેમને આજીવન ખટકેલું. ગાંધીજી આવી બાબતો વિશે જણાવે છે કે –

“વિષય ભોગવવાની વૃત્તિ તો પાછળથી આવી, તે કેમ આવી તે હું વર્ણવી શકું છું, પણ એવી જિજ્ઞાસા વાચકે ન રાખવી. મારી શરમ પર હું પડદો નાખવા ધારું છું. પણ જે કેટલુંક જાણવા જેવું છે તે હવે પછી આવશે.”

આમ, છતાં એમ જરૂર લાગ્યા કરે છે કે ગાંધીજી પોતાની જાતીય વૃત્તિને વારંવાર નબળાઈ તરીકે જ જુએ છે. જેમ કે, નિશાળમાં ભણતાં ભણતાં પત્નીના વિચાર આવે તો તે પોતાની જાતને અત્યારે ‘વિષયાસક્ત’ ગણાવે છે. કસ્તૂરબાને શિક્ષિત કરવાના એમના અનેક પ્રયાસોને એમની આ ચંચળ વૃત્તિએ જ સફળ થવા દીધા ન હતા. તે તેમણે નિઃસંકોચ નોંધ્યું છે. ગાંધીજીની આત્મકથા એમના હાથે પંચાવનમા વર્ષે લખાઈ. તેથી પુખ્ત નજરે બધું જોવાયું છે. બાળપણના કેટલાક પ્રસંગોને તેઓ પક્વ દષ્ટિથી જુએ છે. તેથી સુધારક બનેલા મહાત્મા ગાંધી કિશોર ગાંધીને તોલે છે. તેમની આ સુધારકવૃત્તિનાં કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ. જેમ કે, બાળપણની બીડી પીવાની ટેવને યાદ કરતાં લખે છે –

“મોટપણે બીડી પીવાની ઇચ્છા કદી થઈ નથી, અને એ ટેવ જંગલી, ગંદી અને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે.”

એ જ રીતે લાજ કાઢવાના રિવાજને પણ કુરિવાજ તરીકે વર્ણવે છે. બાળવિવાહને વિશેની એમની ચર્ચામાં સુધારક ગાંધીનો પ્રવેશ જણાય છે. તેવી જ રીતે લોર્ડ કર્ઝનના દરબારમાં જવા માટે મહારાજના વેશ માટે કે હિંદુ

વિદ્યાપીઠના સમારોહમાં રાજા-મહારાજાઓને ઘરેણાંથી લદાયેલ જોતાં તેમને દુઃખ થાય છે. તેમાં પણ એમની સુધારકવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. બાળપણથી વૈષ્ણવધર્મી હોવા છતાં, આ કારણોસર પોતાના ધર્મસ્થળ એવી હવેલીએ જવાનું ગમતું નથી. આમ, તેમની બાળપણની આ વૃત્તિનો એમના જીવનમાં ક્રમશઃ વિકાસ થયેલ જોવા મળે છે.

આમ તો ગાંધીજીએ આ આત્મકથામાં સત્યના પ્રયોગો જ આલેખવા એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી. તેમ છતાં કેટલાક એવા સંદર્ભો આવે છે કે જેમાં એમણે પોતાના જીવનની રસિક વાતો કરી હોય. જેમાં તેમના બાળપણના સંદર્ભો મહત્વના છે. બાળપણમાં તેઓ જોડકણાં બનાવીને શિક્ષકને ગાળો દેતા તે પણ નોંધે છે. બાળપણમાં તેઓ સામાન્ય બુદ્ધિના, શરમાળ હતા. તેથી પોતાને જો કોઈ ઇનામ કે શિષ્યવૃત્તિ મળે તો આનંદના બદલે આશ્ચર્ય થતું. શાળાએથી છૂટતાં જ એ સીધા ભણીને ઘેર આવતા. એમને સતત બીક રહેતી કે એમનું કોઈક અપમાન કરશે. અંધારામાં ખૂબ બીક લાગતી. ભીરુ, શરમાળ, સામાન્ય બુદ્ધિનો બાળક મોહનદાસ સંકલ્પના પુરુષાર્થ-બળે મહાત્માના પદ સુધી પહોંચ્યો તેમ ગણી શકાય.

આ આત્મકથામાં ગાંધીજીના વાચન-શોખના કેટલાક રસપ્રદ સંદર્ભો મળે છે. જેમ કે, બાળપણમાં વાંચેલું ‘શ્રવણ પિતૃભક્તિ’ એ વિસરી શકતા નથી. એ કબૂલે છે કે બાળપણમાં તેમણે બહુ વાંચ્યું નથી અને એમ પણ કબૂલે છે કે અમુક અમુક પુસ્તકો બાળપણમાં જ વાંચી લેવાં જોઈએ. એ જ રીતે ‘સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર’ નાટક પણ એમના ચિત્તમાં વારંવાર ભજવાયું હતું. આમ છતાં તેઓ શ્રવણ કે હરિશ્ચંદ્ર ખરેખર થયા કે નહિ તેની પંચાતમાં પડતા નથી. તેઓ એમ જ માને છે કે તેઓ એમના મનમાં જીવે જ છે. આખાના ‘છપ્પા’, રસ્કિનનું ‘અન ટુ ધી લાસ્ટ’ ટોલ્સ્ટોયનું ‘ત્યારે શું કરીશું?’ કે ભગવદ્ગીતા એમનાં પ્રિય પુસ્તકો હતાં. જીવનોપયોગી વાચવાનો એમને ભારે શોખ હતો. તેથી એકપત્નીવ્રત વિશેની ચોપડી હોય કે કપડાં ધોવા વિશેનું ચોપાનિયું હોય, પણ પૂરેપૂરું વાંચતા, ઈસુનું ‘ગિરિ પ્રવચન’ વાંચવું એમને ખૂબ ગમતું. ભાગવત્, રામાયણ એમણે અંગ્રેજ મિત્રોના કહેવાથી ઈંગ્લેન્ડમાં વાંચ્યાં તેથી તેઓ શરમ પણ

અનુભવતા.

મુનશીને એક પત્રમાં એમણે લખેલું કે નર્મદની ‘ચાહોમ’ કવિતા તેમને ખૂબ ગમતી, પણ તેનો રાગ પાકો થયો દક્ષિણ આફ્રિકામાં. અન્નાહાર વિશેની ચોપડીઓ પણ એમણે ખૂબ વાંચેલી. છતાં પણ ઘણું વાંચ્યું તો નથી જ, જે વાંચ્યું છે તેમાંથી જીવનમાં ઉતારવાનો શક્ય તેટલો પ્રયાસ તો અવશ્ય કર્યો જ છે. ટોલ્સ્ટોય એમના પ્રિય સર્જક હતા. તેઓ લખે છે – “તુલસીદાસનું રામાયણ મારી દષ્ટિએ ભક્તિમાર્ગનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે.”

સત્ય નિષ્ઠા, ભીરુતા કે સુધાકરવૃત્તિ જેવાં ગાંધીજીનાં મુખ્ય લક્ષણોની સાથેસાથે એમના વ્યક્તિત્વનાં અન્ય પાસાંઓ પણ પ્રગટે છે. પ્રયોગશીલતા, સંકલ્પવૃત્તિ અને વ્રતવૃત્તિ મુખ્ય છે.

એ સ્વભાવે પ્રયોગશીલ છે. એમને અન્નાહાર, કરકસર કરવાની ટેવ, સત્ય બોલવાની ટેવ પાડવાનું પ્રયોગો કરીને ગમ્યું છે. એ પોતાના પ્રયોગોમાં નિષ્ફળ નથી ગયા. તે એમની સંકલ્પવૃત્તિ કે વ્રતવૃત્તિથી જણાય છે. જેમ કોઈ શ્રદ્ધાળુ બાધા કે વ્રત લે તેમ કોઈ પણ બાબત માટે વ્રત લેતા. બીડી ન પીવા માટે, માંસાહાર ન કરવા માટે, એકપત્નીવ્રત પાળવા માટે, રંગભેદ દૂર કરવા માટે એમણે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે અને સંકલ્પ કે વ્રત વડે સફળ પણ કર્યા છે.

આનો અર્થ એ નથી કે તેઓ ભૂલો કરતા જ નથી. જો તે પ્રયોગમાં નિષ્ફળ જાય તો એ છોડી પણ દેતા. તો ક્યારેક એમનામાં રહેલી સેવાવૃત્તિથી લોકોને જીતી પણ લેતા. બાલાસુંદરમૂનો કિસ્સો એનું જીવંત ઉદાહરણ છે.

બળવંતરાય ઠાકોરે ગુજરાતી સાહિત્યના દસ વિશિષ્ટ ગદ્યકારો ગણાવ્યા છે. તેમાં તેમણે ગાંધીજીને સમાવ્યા છે. ગાંધીજી એમની વિચારધારા પ્રમાણે સાદી, સરળ ગદ્યશૈલીના હિમાયતી હતા. ‘સત્યના પ્રયોગો’માં એમની આ વિશિષ્ટ ગદ્યશૈલીનો અવારનવાર અનુભવ થાય છે. સાદાં અને નાનાં વાક્યોથી ઘડાયેલી એમની ગદ્યશૈલી છે. પોતાના લગ્નનું વર્ણન કરતાં લખે છે – “માહરે બેઠા, ચોરી ફેરા કર્યા, કંસાર ખાધો, ખવડાવ્યો.” એક જ પંક્તિમાં આખી પ્રક્રિયાનું ગતિશીલ આલેખન થયું છે.

પોતાના પિતા પાસે ચોરીની કબૂલાત કરતાં

પ્રસંગનું આલેખન એમણે આ પ્રમાણે કર્યું છે - “કહું કપાયું, કરજ ફીટ્યું... તેમણે ચિહ્ની વાંચી, આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં, તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીચી ચિહ્ની ફાડી નાખી. તે પોતે વાચવા સારુ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા. હું પણ રડ્યો. હું ચિતારો હોઉં તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાથી આલેખી શકું એટલું મારી નજર સામે તરી રહ્યું છે.”

પ્રથમ વાર માંસ ખાધા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન પણ જુઓ -

“કેમ જાણે શરીરમાં બકરું જીવતું હોય અને રુદન કરતું હોય તેમ સ્વપ્નમાં પણ લાગે.”

પરદેશ ગયા પછીની સ્થિતિનું વર્ણન -

“મારી દશા સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. વિલાયત ગમે નહીં અને પાછા દેશ જવાય નહીં.”

માંસાહાર કરનાર મિત્ર સામેનું વિધાન જુઓ :

* “છત્રીસ રોગોને હરનાર એક નન્નો જ મારી પાસે હતો.”

વિદેશમાં જેના ઘરે રહેતા હતા તેમની છોકરી સાથે ફરવા ગયેલા તેનું વર્ણન કે વેશ્યાને ત્યાં ગયા ત્યારે જે અનુભવ્યું તે જુઓ,

“હું શરમાયો, હું ચેત્યો... હું ભાગ્યો મારી કોટડીમાં. ધૂજતો ધૂજતો પહોંચ્યો. છાતી ધડકતી હતી. કાતિલના હાથમાંથી કોઈ શિકાર છૂટે ને તેની જે સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ મારી હતી.”

તો હસાવવા માટે પણ ક્યારેક અંગ્રેજી શબ્દોને મારે-મચડે છે. જેમકે -

* “બારિસ્ટર કહેવડાવવું તો સારું લાગ્યું પણ બારિસ્ટરું કરવું અઘરું લાગ્યું.”

તો ક્યારેક રૂપકોની ભાષામાં પણ વાત કરે છે.

* “નિરાશામાં જરાક જેટલું આશાનું મેળવણ લઈ ધૂજતે પગે હું મુંબઈના બંદરે ઊતર્યો.”

જેમ કે પરદેશથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં તોફાન ઊઠે છે. તો ગાંધીજી તેને અંદરના તોફાન સાથે સરખાવતાં લખે છે -

* “મુંબઈના બારામાં દરિયો તીખો હતો. આ બહારનું તોફાન મારે મન તો અંદરના તોફાનનું ચિહ્ન

હતું.”

ક્યારેક સાવ ગામઠી ગદ્ય પણ વાપરી જાણે છે -

* “શું ભાઈ’સાબ સંધ્યો, તરપણ, સોતીડું, કોદાળી, ખટકરમ અમે તો એવા જ ભેમણ તો. તમારા જેવા નભાવે તો નભીએ, નહીંતર ખેતી તો છે જ.”

પહેલો કેસ ચલાવવા જતાં ચક્કર આવ્યા તેનું પણ સરસ વર્ણન થયું છે.

“હું ઊભો તો થયો પણ પગ ધૂજે, માથું ફરે. મને લાગે કે કોર્ટ ફરે છે. સવાલ પૂછવાનું સૂઝે જ નહીં ! હું નાઠો, હું શરમાયો.”

ક્યારેક કહેવત પણ વાપરે છે -

* “પાંચ-સાત વરસ સુધી બારિસ્ટર કોર્ટમાં ઢેફાં ભાગે તો નવાઈ નહીં.”

* “અરજી લખવાનું તો મળે પણ તેથી કંઈ છોકરાં ઘૂઘરે રમે ?”

ક્યારેક નવા શબ્દો પણ બનાવે છે - ‘કેસસર’ વગેરે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેરિત્સબર્ગમાં પ્લેટફોર્મ પર ફેંકાયા તેનું વર્ણન હૃદયદ્રાવક છે અને પછી તરત જ આગળ જતાં ગોરાના હાથે પુનઃ માર ખાવો પડ્યો તેનું નિરૂપણ પણ અસરકારક છે.

* “હું માંડ કહી રહું એટલામાં તો મારા પર તમાચાનો વરસાદ વરસ્યો અને પેલાએ મારું બાવડું ઝાલીને મને નીચે ઘસડવા માંડ્યો. મેં પિત્તળના સળિયા હતા તે જડની જેમ પકડી રાખ્યા.”

માલિકથી જેણે ભરપેટ માર ખાધો હતો તે બાલાસુંદરમ્નું વર્ણન પણ અસરકારક છે.

“તેટલામાં એક દિવસ ફાટેલાં કપડાં પહેરેલાં, ધૂજતો, મોઢેથી લોહી ઝરતો, જેના આગલા બે દાંત પડી ગયા હતા તેવો મદ્રાસી હિંદી ફેંટો હાથમાં રાખીને રોતો-રોતો મારી સમક્ષ આવીને ઊભો !”

દરિયાના તોફાનનું વર્ણન, પુત્રની માંદગીનું વર્ણન, પોતાને સાંભળવા મળેલી મેદનીનું વર્ણન, પેશાબપાત્ર લઈને સજલ નયને ઊતરતાં કસ્તૂરબાનું વર્ણન, પણ આસ્વાદ્ય છે. કેટલીક વાર અલંકારયુક્ત પંક્તિથી તેઓ વિચારને સઘનતા અર્પે છે.

“સર ફિરોજશાહ મને હિમાલય જેવા લાગ્યા,

લોકમાન્ય સમુદ્ર જેવા લાગ્યા, ગોખલે ગંગા જેવા લાગ્યા, તેમાં નાહી શકું. હિમાલય ચઢાય નહીં, સમુદ્રમાં ડૂબવાનો ભય રહે, પણ ગંગાની ગોદમાં તો રમાય, તેમાં હોડકાં લઈને તરાય.”

ગાંધીજીની આત્મકથાની ગદ્યશૈલી વિશે ડૉ. સતીશ વ્યાસ કહે છે -

“આ રચનાની વિશેષતા એની સાદી, સોંસરી ભાષા છે. નાનાં નાનાં વાક્યો, સૂત્રો, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોની સહજતાથી ગદ્ય બળૂકું લાગે છે.” (‘સન્નિધાન’-૫)

ગાંધીજીની ગદ્યશૈલી વિશે નગીનદાસ પારેખ લખે છે -

“ગાંધીજીનાં બધાં જ લખાણોમાં, જેમાં સાહિત્યગુણ વધારેમાં વધારે હોય એવું પુસ્તક તો ‘આત્મકથા’ છે. જેને વિશે ભાગ્યે જ મતભેદ હોય એવું પુસ્તક આત્મકથા જ છે. આખી કથા વેગીલી, સરલ, ચોટદાર, સંયમિત અને સંસ્કારી ભાષામાં વહે છે. પૂર્વજોનો અને માતા-પિતાનો અઢી પાનામાં કરાવેલો પરિચય વેધક છે. જે આપણા ચિત્ત પર સદાને માટે છવાઈ જાય છે.” (‘ગાંધીજી’ : કેટલાક સ્વાધ્યાયલેખો)

આમ, છતાં નગીનદાસ પારેખ અને સતીશ વ્યાસ જેવા વિદ્વાનોએ તેમની ગદ્યશૈલીની કેટલીક ટીકાઓ પણ કરેલી છે.

ડૉ. સતીશ વ્યાસે આત્મકથાના ગદ્યની મર્યાદા બતાવતાં એવું કહ્યું છે કે “મેં રસનાં ફૂંડાં પીધાં” જેવો પ્રયોગ કહે છે. તો ‘વાકેફગાર’ અને ‘વિદાયગીરી’ જેવા શબ્દોમાં શુદ્ધિ પ્રત્યે ધ્યાન નથી રહ્યું.

શ્રી નગીનદાસ પારેખ કેટલાક વાક્યપ્રયોગની મર્યાદા બતાવે છે. એમણે કેટલાક શબ્દોના ગુજરાતી અનુવાદોની નોંધ લીધી છે. જેમકે, ‘ડાઇનિંગ હોલ’ માટે ‘ખાણાધર’, ‘ગ્રાન્ડ નાઇટ’ માટે ‘ભારે રાત્રિ’, ‘ફૂટપાથ’ માટે ‘પગથી’, ‘ગોલ્ડન ઓપર્ચ્યુનિટી’ માટે ‘સુવર્ણતક’ વગેરે. અંગ્રેજી વાક્યોની તેમના ગદ્ય પર ભારે અસર પડી છે. જેમ કે, ગાંધીજી આ પુસ્તકમાં ત્રણ વાર નહીં જેવા ઉપયોગવાળી ‘મોંઘી વસ્તુ’ માટે ‘ઘોળો હાથી’ શબ્દપ્રયોગ કરે છે.

સંપાદન (Editing) કલા ખૂબ જ અનિવાર્ય છે, કારણ કે પોતાના જીવનની વાતો ટૂંકમાં અને સચોટ રીતે કરવાની હોય છે. આંદ્રે મોર્વા કહે છે. “He Should remove his reader from the burden of use-less material.” (આત્મકથાકારે એના વાચકને નિરર્થક વિગતો પીરસવી ન જોઈએ.) સામાન્ય આત્મકથાકારને જો Editingનો પ્રશ્ન કનડતો હોય તો ગાંધીજી જેવા જાહેર પુરુષને તો વિશેષ. જીવનમાંથી શું લેવું અને શું ન લેવું એ એમના માટે કસોટીનો મુદ્દો બની રહે છે. પરંતુ ગાંધીજી પોતાના જીવનની વિગતોમાંથી પ્રસંગોની પસંદગીમાં Editing કરી શક્યા છે. પ્રસંગની પસંદગી બાબતે ગાંધીજીમાં વિવેકશક્તિનો પરિચય થાય છે. તે આખી કથાને એવી રીતે માંડે છે કે સાહિત્યરસિકથી માંડીને સામાન્ય કિશોર સુધ્યાંને તેમાં રસ પડે. અહીં તેમણે અરસિક હકીકતનો હારડો નથી કર્યો. દા.ત.,

“દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની હાલતનો ચિતાર આપવાનું આ સ્થાન નથી. તેનો ખ્યાલ મેળવવા ઇચ્છનારે ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ વાંચવો જોઈએ.”

તેમની આટલી જાગૃતિ છતાં ‘સત્યના પ્રયોગો’ ખાસ્સી દળદાર આત્મકથા બની છે. આ જાગૃતિના કારણે જ તેમની આત્મકથાની વસ્તુસંકલના નોંધપાત્ર છે.

‘સત્યના પ્રયોગો’ના કુલ પાંચ ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા ભાગમાં જન્મથી માંડીને વિદ્યાર્થી અવસ્થા સુધીનો ઇતિહાસ છે. બીજા ભાગમાં તેઓ વિલાયતથી મુંબઈ પાછા આવ્યા અને અહીં વકીલાત ન ફાવી તેથી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા અને ત્યાં સફળ થયા તેનો ઇતિહાસ છે. ત્રીજા ભાગમાં સહકુટુંબ આફ્રિકા ગયા તે અને ચોથા ભાગમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેઓ લોકપ્રિય નેતા બનીને ભારત પરત આવ્યા ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ છે. પાંચમા ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫થી ઈ. સ. ૧૯૨૦ સુધીનાં પાંચ વર્ષની તેમની કામગીરીનું આલેખન થયું છે.

આ પાંચેય ભાગના પ્રસંગો સુસંકલિત અને સુસંગત બની શક્યા છે. પાંચેય ભાગનાં પેટાશીર્ષકો તથા આત્મકથાનું શીર્ષક સુધ્યાં રસપ્રદ છે.

આત્મકથાનું મુખ્ય શીર્ષક ‘સત્યના પ્રયોગો’ છે.

પ્રયોગ કરનાર નિરીક્ષણ પરીક્ષણ કરે છે. નોંધો કરે છે. ભૂલ પડે તો સુધારે છે. થયેલી ભૂલ પુનઃ ન થાય તેની ચોકસાઈ રાખે છે. જીવનપદાર્થ સાથે આવી શિસ્તથી વર્તીને મિ. એમ. કે. ગાંધીમાંથી 'મહાત્મા'ના બિરુદ સુધી પહોંચ્યા છે. એમણે જીવનને એક પ્રયોગ તરીકે સ્વીકારેલું. તેથી કૃતિનું આ શીર્ષક સમુચિત છે. અમૃતા પ્રીતમની આત્મકથા 'રેવન્યુ સ્ટેમ્પ', 'મારી હકીકત' એ જ રીતે સૂચક છે. કદી યુનિવર્સિટી નહીં જઈ શકનાર ગોર્કી 'મારાં વિશ્વવિદ્યાલયો' જેવું શીર્ષક આપે છે તેના જેવું અહીં પણ થયું ગણાય.

મુખ્ય શીર્ષક જ નહીં, પણ પેટા શીર્ષકો પણ રસપ્રદ છે. કેટલાંક શીર્ષકો સરળ અને સીધાં છે. જેમ કે, 'જન્મ', 'બચપણ', 'બાળવિવાહ', 'ચોરી' અને 'પ્રાયશ્ચિત્ત.' તો ક્યારેક માર્મિક શીર્ષકો પણ રાખ્યાં છે. જેમ કે, 'બારિસ્ટર તો થયા - પણ પછી ?' કેટલીક વાર ભજનની પંક્તિઓ શીર્ષક તરીકે વાપરી છે. જેમકે, 'નિર્બલ કે બલરામ', 'કો જાને કલકી' વગેરે. કેટલાંક મથાળાં નાટ્યાત્મક છે. જેમ કે, 'જલદી પાછા વળો', 'પહેલી રાત' અથવા 'રહ્યો', 'પહાડ જેવી ભૂલ', 'શરમાળપણું મારી ઢાલ' વગેરે તો ક્યારેક રમૂજ શીર્ષકો પણ આપે છે. જેમ કે, 'ડુંગળીચોર' વગેરે.

આત્મકથાકાર પોતાની વાત કરતાં કરતાં પોતાના જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો વિશેના વિચારો જણાવતો જાય છે. અહીંયાં ગાંધીજીના ધર્મવિષયક, કેળવણીવિષયક, ભાષાવિષયક વિચારો મુખ્ય છે. એમને બધા ધર્મો પ્રત્યે માન હતું. પરંતુ તેઓ અપાર પ્રેમ તો સ્વધર્મ પર જ ધરાવતા હતા. છતાંયે બધા જ ધર્મો વિશે વાંચવાનું એમને ખૂબ ગમતું. કેળવણી તો માતૃભાષામાં જ આપવી એવું માનતા.

ગાંધીજીના જમાનામાં જે સામાજિક દૂષણો હતાં, તે દૂષણો પણ એક દસ્તાવેજની જેમ ઝિલાયાં છે. જેમ કે, બાળવિવાહના કારણે યુવક-યુવતીઓના અભ્યાસ પર થતી અસર, એ સમયની અસ્પૃશ્યતાની ભાવના, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચાલતી કાળા-ગોરાની રંગભેદ નીતિનાં સચોટ આલેખનો ગાંધીજીની આ આત્મકથામાં થયાં છે. તેથી 'સત્યના પ્રયોગો' એ અંગત દસ્તાવેજોની સાથોસાથ તે

વખતના ભારત અને વિશ્વનો પણ સામાજિક દસ્તાવેજ બની રહે છે.

ગાંધીજીના લખાણમાં મોટા ભાગે સાદગી અને ગંભીરતા જોવા મળે છે. પરંતુ ક્યારેક ગાંધીજીનો વિનોદ પણ માણવાની તક મળે છે. જેમ કે, એમના વિવાહ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન, પત્ની સાથેની પ્રથમ રાત્રિનું વર્ણન, તેમના સભ્ય થવાના પ્રયત્નોનું વર્ણન વગેરે રસપ્રદ બન્યું છે.

આમ તો આત્મકથામાં 'હું' જ કેન્દ્રમાં હોય છે. પરંતુ કથાકારના નિમિત્તે એનાં કુટુંબીજનો, શિક્ષકો કે મિત્રો પણ આત્મકથામાં પ્રવેશતાં હોય છે. 'સત્યના પ્રયોગો'માં નારાયણ હેમચંદને સચોટ મિત્ર તરીકે ગાંધીજીએ ઉપસાવ્યા છે. લોકમાન્ય ટિળક, મિસ લેસિન વગેરેનાં ચિત્રણો પણ નોંધપાત્ર છે. પિતા કરમચંદ ગાંધી, દાદા ઓતા ગાંધી, માતા પૂતળીબાઈનું વર્ણન પણ રસપ્રદ છે. ગોપાલકૃષ્ણનું ચિત્ર વારંવાર આ કૃતિમાં પડઘાયા કરે છે. આધ્યાત્મિક મિત્ર રાયચંદભાઈ જે પછીથી શ્રીમદ્ રાજચંદ તરીકે ખ્યાત થયા એ સંતનું પાત્રચિત્ર પણ સરસ રીતે રજૂ થયું છે. બાલાસુંદરમ્નું પાત્ર તો ભૂલી જ ન શકાય. શેખ અબદુલ્લા પણ. ટૂંકમાં, મહાન વ્યક્તિઓથી માંડીને નાનામાં નાની વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો પણ તેમની આત્મકથામાં આકાર લે છે.

ગાંધીજીએ ચાલીસ દળદાર ગ્રંથો થાય તેટલું વિપુલ લેખન તેમના સતત કાર્યશીલ જીવન વચ્ચે કર્યું છે. તેમાં 'સત્યના પ્રયોગો' તો ચિરંજીવ રહેશે જ. આત્મકથાકાર પાસે જોઈતી તટસ્થતા, નિર્મમતા, વિવેક, હિંમત એમનામાં ભરપૂર છે. તેથી જ 'સત્યના પ્રયોગો'નું સ્થાન વિશ્વની આત્મકથાઓમાં અગ્રગણ્ય છે જે ભારતીય આત્મકથા સાહિત્યની આબરૂ છે.

*

અહીં જુદીજુદી પેઢીઓના અભ્યાસીઓના લેખોનો સમાવેશ કરાયો છે. જેના કારણે વિવિધ દષ્ટિબિંદુનો લાભ મળ્યો. પુનઃ એ માટે એમનો આભાર.

[પાર્શ્વ પ્રકાશન દ્વારા પ્રગટ થનાર 'સત્યના પ્રયોગો'નું સંપાદકીય]

‘અસૂર્યલોકના સૂર્ય ભગવતીકુમાર શર્મા...’

રેખા ભટ્ટ

‘શ્વાસો ખૂટી ગયા અને મીંચાયાં બે નયન,
પહેલાં પવન પડ્યો અને પછી રોશની પણ ગઈ...’

ભગવતીકુમાર શર્મા, ‘અસૂર્યલોક’ના સૂર્ય. ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮ના શિક્ષકદિને સૂર્યોદયને બદલે સુરતમાં, ગુજરાતી સાહિત્યનો સૂર્યાસ્ત થયો. ગુજરાતે સાહિત્ય – પત્રકારત્વનું એક અણમોલ સંગમતીર્થ ગુમાવ્યું. ભગવતીભાઈએ જે કહ્યું હતું,

દીવાની જેમ ધીમે ધીમે હું બુઝાઈ જઈશ,
અણધારી લઈ વિદાય તને છક નહીં કરું.’

તેમ તેમણે આ દુનિયામાંથી અચાનક વિદાય લીધી નથી. એમના જ શબ્દોમાં ‘ઝૂક્યો નહીં, તૂટ્યો નહીં, રડ્યો નહીં પણ સૌને રડાવી ગયો...’ આંધી વચ્ચે તણખલાંના, સમસ્યાના આ માણસે અધઃમાંથી ઊર્ધ્વમાં પહોંચવાની પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. ‘હું’, ‘તું’ અને ‘તે’ના અભેદને આત્મસાત કરી દીધો. શબ્દ જ તેમના માટે પ્રાણવાયુ સમાન હતો તે તેમણે જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી પુરવાર કર્યું. મૂલ્યનિષ્ઠા અને નીતિમત્તાના તેમના આગ્રહોમાં તેમણે ક્યારેય સમાધાન કર્યું નહોતું. માત્ર ૨૦ જ વર્ષની તરવરતી યુવાનીમાં પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે જોડાઈને પત્રકારત્વ અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર, યાદગાર પ્રદાન કરનાર ભગવતીકુમાર શર્માએ આંખની તકલીફના કારણે અભ્યાસ અધૂરો મૂક્યો હતો પણ ભણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાએ એમને ડિ.લિટ. સુધી પહોંચાડ્યા. એમના વિશે ગમે તેટલું કહીએ તોપણ અધૂરું જ લાગે. તેઓ કહેતા કે, ‘આપણે આપણો ધર્મ સંભાળવો.’ આજીવન તેમણે આ સૂત્રને જીવનમાં અપનાવ્યું.

શબ્દ જેમને મન ઝાંસી જ નહિ, કાશી, મથુરા, વૃન્દાવન, તાજમહેલ અને સર્વાધિકપણે સુરત પણ છે. શબ્દ, સર્જક અને સુરત અભિન્ન છે. શબ્દ અને વાક્ય

જેમના કુળદેવતા છે, ગોત્રજ છે. જેમના પિતાએ જીવનભર વેદ દ્વારા વાક્યની આરાધના કરી એમ કહી શકાય કે એમને શબ્દના આશીર્વાદ મળ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ, મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર, પત્રકાર, ભગવતીભાઈ સુરત માટે અમૂલ્ય છે. હીરા ઉદ્યોગ અને કાપડ ઉદ્યોગના કારણે જેમ વિશ્વમાં સુરતની આગવી ઓળખ છે તેમ સાહિત્યના ક્ષેત્રે ભગવતીભાઈએ સુરતને વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. કવિ, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, પત્રકાર, સંપાદક રૂપ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જકને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, કલાપી પુરસ્કાર, સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર, હરીન્દ્ર દેવે પુરસ્કાર, નચિકેતા પુરસ્કાર, સાહિત્યરત્ન અવોર્ડ, એનાયત થયા હતા. વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા ડિ.લિટ.ની પદવી પણ એનાયત કરવામાં આવી હતી. તેમના હાડમાંસ-રક્તમાં પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય હતાં. તેમનું પત્રકારત્વ લાંબા તપનું પરિણામ હતું. શબ્દોના સાધક આજીવન કલમ ઉપાસકે ૬૪ વર્ષ સુધી પ્રવૃત્ત રહી અખબારમાં વિવિધ ભૂમિકાથી કામ કર્યું. લગભગ ૬૫ જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં. તેમની આત્મકથા ‘સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ’ને નર્મદ ચંદ્રક એનાયત થયો. જેના દ્વારા ‘બકુ’માંથી ડૉ. ભગવતીકુમાર શર્માની સંઘર્ષમય હૃદયસ્પર્શી જીવનયાત્રાનો પરિચય થાય.

નર્મદની જેમ જ સાહિત્યના લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં ખેડાણ. નર્મદના જીવનમાં સુરતનું વિશિષ્ટ સ્થાન તેમ આ સર્જક માટે પણ સુરતની ભૂમિ બહુ જ મહત્વની છે. તેમના ઉછેરમાં, વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં સુરતનું બહુ મોટું પ્રદાન છે. તેઓની ઇચ્છા હતી કે મારું જીવન અને મૃત્યુ સુરતની ભૂમિ પર જ હોય. સુરતનું ઋણ અદા કરવા જ આત્મકથાનું શીર્ષક નર્મદની પંક્તિ ‘સુરત મુજ ઘાયલ

ભૂમિ' એવું આપે છે. નર્મદ અને ભગવતીભાઈ વચ્ચે એક સદીનું અંતર પણ નર્મદ મારો 'સહનાગરિક વીર પૂર્વજ' એવી કલ્પના લેખકને રોમાંચિત કરે છે.

ગગનચુંબી ઇમારતનાં દર્શન કરતી વખતે ક્યારેય કોઈની નજર પાયાની ઈંટ તરફ જતી નથી. ભગવતીભાઈ જેવું વિશાળ વ્યક્તિત્વ આપણી સમક્ષ હોય ત્યારે સ્વાભાવિક જ તેમના હૃદયની ઋજુતા, સ્વભાવની કોમળતા, લાગણીશીલતા, સરળતા અને સર્જનની સર્જકશીલતા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય પણ તેની પાછળ રહેલા તત્ત્વને એટલે કે તેમના વ્યક્તિત્વના બીજ તરફ આપણું ધ્યાન ન જાય. એમની આત્મકથામાં આ બીજની વાત છે. બીજને વૃક્ષ બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલા ખાતરની વાત છે. તેમની આત્મકથાને શબ્દકથા અને નગરકથા તરીકે ઓળખાવે છે. શબ્દનો વ્યાસંગ અને સુરતમાંના નિવાસ સિવાયનું જીવન શૂન્યવત માને છે. શબ્દ અને સુરતે જ તેમને ટકાવ્યા હતા. ઉભયના ઋણસ્વીકાર માટે જ આત્મકથા લખી હતી.

આ આત્મકથા સુરતને અર્પણ કરી છે. સર્જક માત્ર એમના કુટુંબના જ નથી, સમસ્ત ગુજરાતના છે. તેમના ઘરની દિવાલો રેતી - કપચી - ચૂનાની નહીં પણ પુસ્તકોની, સાહિત્યના શબ્દોની, ગીત, કવિતા, ગઝલની બનેલી છે. સુરતની માયા અને મમત્વ તેમનાથી છૂટતાં નથી. તેમના ચિત્તમાં નવા નવા સર્જન વ્યાપારો સતત ચાલ્યા જ કરતાં. સર્જકીય ચૈતન્ય અને શારીરિક મર્યાદા વચ્ચેનો સંઘર્ષ સતત તેમના જીવનમાં રહ્યો.

'સમયદ્વીપ' અને 'અસૂર્યલોક' જેવી નવલકથાઓમાં લેખકની જીવનકથાના આછાં-ઘેરાં છાંટણાં દેખાય છે. લેખકે પોતાની જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ સુરતને અતિ નિકટતા અને પૂર્ણ આત્મીયતાથી માત્ર નીરખ્યું જ નથી, સેવ્યું છે. તેમની સ્મૃતિની ધાર સતેજ હોવાથી દરેક પાસાં ઊભર્યાં છે. પોતાનો શબ્દ વ્યાસંગ ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યો, બંધાયો, ઘડાયો, કશીક પરિણતિએ પહોંચ્યો કે નહિ, ક્યાં ક્યાં સ્વરૂપો, પ્રકારોમાં વિહર્યો, વિસ્તર્યો, શબ્દ સાથે કામ પાડવાની કઠિન મથામણ, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના શબ્દને અલગ પાડવાની સભાનતા અને તેમાંથી નીપજેલું તેમનું દ્વિવિધ

ભિન્ન ભિન્ન શબ્દાનુસંધાન આ સર્વની કથા કહી છે. સર્જનના સંદર્ભે ચિત્તના તરંગો, મનોવ્યાપારોનું આલેખન કર્યું છે.

સર્જકે અંગત જીવનની વાત જરૂર પૂરતી કરી છે. પોતાના સાહિત્ય-પત્રકાર જીવનને પ્રગટ કરવાનો આશય છે. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જન્મેલા સર્જક એકવીસમી સદીના પ્રથમ ચરણ સુધી સુરત તરફના પ્રેમના કારણે અહીં જ સ્થાયી રહ્યા. આ સુદીર્ઘ વસવાટ દરમિયાન શહેરમાં અભૂતપૂર્વ પરિવર્તનો, સ્થિત્યંતરો આવ્યાં તેના નિકટવર્તી સક્રિય સાથી રહ્યા છે. આધુનિક વિકાસ આનંદપ્રદ અને અવસાદપ્રેરક બંને લાગતાં હતાં. લેખકની ભીતર અતીતરાગનું બીજારોપણ બાળપણ અને કિશોરાવસ્થામાં તેમણે જોયેલા અને અનુભવેલા સુરતે કર્યું છે. દસ્તાવેજકાર કે ઇતિહાસકાર તરીકે નહીં પરંતુ સર્જક તરીકે સુરત અને સર્જક બંને એકરૂપ છે. સંધિકાળના સંતાન હોવાથી યુગપરિવર્તનોના સાક્ષી બન્યા છે. શારીરિક નિર્બળતા અને સવિશેષ દષ્ટિ દૌર્બલ્યના કારણે ક્યારેક અવસાદમાં સરી જાય, પરંતુ હારી ન જાય તેનું ઉદાહરણ આ કથા છે. શબ્દના આ બંદાને ખૂબ જ પ્રેમ મળ્યો છે. તેમણે પોતે જ કહ્યું છે,

‘મોં તો કેવળ શબ્દો આપ્યા, મુજને પ્રેમ મળ્યો છે અઢળક’

સર્જકનો 'હું' સુરતની પાર્શ્વભૂમિ સાથે કેન્દ્રસ્થાને છે. તેમની વ્યક્તિ તરીકેની ઓળખ, સુરતનું ચિત્ર અહીં મળે છે. અધૂરા માસે જન્મીને મરવા વાંકે જીવી ગયેલાં સરળ અને ઋજુ માતાના અતિરક્ષિત બાળક તરીકે ઊછરેલા એકલા બાળક બહુને નબળી આંખના કારણે જીવનભર સોડાવોટરની બાટલીના કાચ જેવા જાડા કાચવાળાં ચશ્માં બોજારૂપ બની રહ્યાં. ભીરુ માનસપ્રકૃતિ, લઘુતાગ્રંથિ, લોકોથી મોઢું સંતાડનાર સર્જકના જીવનમાં પત્ની જ્યોતિનું આગમન પરિવર્તન લાવે છે. જીવનની ખટાશમાંથી માધુર્ય અને જીવનના પૂર્વાર્ધમાં પથરાયેલા અવસાદના અંધારામાંથી જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં આસ્થાની ઉજાસભરી સૃષ્ટિ તરફની ગતિનું આલેખન છે. 'self help' દ્વારા તુચ્છતામાંથી ગૌરવપ્રદ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનારની કથા છે.

આત્મકથાના પ્રારંભમાં સર્જકને છાસકમા વર્ષે દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા ૧૨મી માર્ચ, ૨૦૦૦ના દિવસે 'ડોક્ટર ઓફ લેટર્સ'ની પદવી એનાયત કરવામાં આવી એ પ્રસંગનાં સંસ્મરણોનું આલેખન થયું છે. પરિશ્રમસભર જીવનસંઘર્ષના પરિણામસ્વરૂપ માનદ્ પદવી પ્રાપ્તિની આ ક્ષણ, S.S.C. પાસથી ડિ.લિટ.ની માનદ્ પદવીની પ્રાપ્તિ સુધીના પચાસ વર્ષની સફરનાં સ્મરણો સર્જકને ઘેરી વળે છે. ૧૯૫૦, ૧૯૭૪, ૨૦૦૦ આ ત્રણ સાલ તેમના જીવનમાં મહત્ત્વની બની રહી છે.

૩૧મી મે, ૧૯૩૪માં સર્જકનો જન્મ. તે સમયના સુરતની વાત વિગતે કરી છે. નામ તરફનો અણગમો, પિતા-દાદા-દાદીના સ્વભાવનો પરિચય કરાવ્યો છે. પિતાજી વિશેની કાયમી ભયગ્રંથિ, ભીરુતા અને અતિ ઋજુ સ્વભાવનો ઉલ્લેખ, એ સમયના બ્રાહ્મણો અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું આલેખન કર્યું છે. પોળના જીવનની વાત, વ્યક્તિચિત્રો એ સમયગાળામાં પહોંચાડે છે. માતા-પિતા બંનેના સ્વભાવ જુદા છે. બાએ પોતાના પિયર પછી પગ પણ મૂક્યો નથી તેની વેદના છે. વાલેશ્વરીની પોળના ઘરમાંથી એનીબેસન્ટ રોડના મકાનમાં ૧૯૪૧માં ગયા. લેખકને આ મકાન પ્રત્યે શીશમહલ જેટલો લગાવ છે. શાળાનાં સંસ્મરણો અનિવાર્ય અનિષ્ટરૂપ ચરમાંના કારણે જન્મેલી લઘુતાગ્રંથિનો ઉલ્લેખ છે. ગાવાનો શોખ એટલો વિકસ્યો કે જો સર્જક કે પત્રકાર ન થયા હોત તો ચોક્કસ ગાયક બન્યા હોત. સર્જકનું બાળપણનું ચિત્ર ઊભરે છે.

સૌપ્રથમ સાહિત્યકાર જ્યોતીન્દ્ર દવેને નિહાળ્યા. બહેન-બનેવીએ તેમની એકલતા દૂર કરવામાં બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો. એ સમયનું સુરત નરકાગાર જેવું હતું. નગરનિયોજનની વાત કરી છે. આજનું સુરત સંપૂર્ણ વાહનનગર બની ગયું છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે. અજંપાની એક ક્ષણે આ સામવેદી બ્રાહ્મણે જનોઈના તંતુઓ તોડી નાખ્યા પછી ૧૯૮૩માં જ્યારે યજ્ઞોપવીતનો મહિમા સમજાયો ત્યારે કોઈ પણ જાતના આડંબર વિના પત્નીના સાંનિધ્યમાં ફરી યજ્ઞોપવીત અપાયું તે જ સાંજે પુત્ર મેહુલનો વેવિશાળ વિધિ સંપન્ન થયો.

સંગીતના અનેક મહારથીઓ, વાડીફળિયા અંતર્ગત ગંધર્વફળિયું જ્યાં બધાં શાસ્ત્રીય સંગીતકારો જ

રહેતા. ૧૯૩૮ના શ્રાવણી પૂર્ણિમાના દિવસે હોડી ડૂબી તેનું સ્મરણ, મેળાનું આકર્ષણ, હોપપુલ વગેરે દ્વારા સુરતની ઐતિહાસિક ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપે છે. ૧૯૪૨ના વિશ્વયુદ્ધનો સમયગાળો, તેની અસર, ગાંધીજી પર ગોળીબાર થયો તેના સમાચારની લોકટોળાં પર થયેલી અસર, લોકોનાં ડૂસકાંનો અનુભવ કરાવે છે. ગાંધીહત્યાના આઘાતમાંથી જ કવિતાની પહેલી કૂંપળ ફૂટી. યૌવનકાળનાં અનેક સંસ્મરણો એમ. ટી. બી. કોલેજમાં પ્રવેશ ન મેળવી શક્યા તેનો અફસોસ, સુરતના તહેવારોના જલસા, પોતાના મકાનમાં રાખેલા ભાડૂતનો ત્રાસ, વકીલે ફી લીધા વિના લડેલા કેસની વાત લેખકે કરી છે.

કુટુંબની સારી છાપ હોવાના કારણે નોકરી ન હોવા છતાં કપડવંજના ગૌરીશંકરની પુત્રી સાથે વેવિશાળ થયું. ૧૯૫૧માં 'ગુજરાતમિત્ર'માં દુષ્કાળવિષયક કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું. લેખક નાટકો જોતા, નાટકોમાં અભિનય કરતા એ સમયે ગીત, સંગીત, નાટક, ચિત્રની પ્રવૃત્તિઓનું સમાજમાં કંઈ જ મહત્ત્વ ન હતું. લગ્ન પછી પણ કમાણી ન કરનાર પુત્રને માતા-પિતાએ મહેણાં-ટોણાં ન માર્યાં, પ્રેરણા આપી.

**‘ધૂન કેરી ધૂણીમાંથી, અગ્નિ આરાધના તણો,
ચેતાવી હું શર્કું માટે તમે તો પ્રેરણા દીધી.’**

એવું કહી સર્જક માતા-પિતાને અંજલિ આપે છે. લેખકે પોતાના લગ્નનું મંગલાષ્ટક જાતે રચ્યું હતું. પત્ની પણ સંતોષી હતી. લેખક ગગનવિહારી પત્નીના પગ નક્કર ધરતી પર. પત્ની પરંપરાવાદી - શંકાશીલ છતાં ક્ષમાશીલ સુખદુઃખની સાચી ધર્મચારિણી.

૧૯૫૩માં પ્રથમ વાર્તા 'સવિતા'માં છપાઈ. ૧૯૫૮માં પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'દીપ સે દીપ જલે' પ્રસિદ્ધ થયો જેને દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યસરકારનું એક હજાર રૂપિયાનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું. ૧૯૭૦માં મુંબઈના કવિસંમેલનમાં ભાગ લીધો. ૧૯૫૪માં 'ગુજરાતમિત્ર' દૈનિકમાં નોકરી મળી. આંખોને સાચવવા અભ્યાસ છોડ્યો હતો તેને અનેકગણું કષ્ટ પડે તેવા વ્યવસાયમાં સર્જક પ્રવેશ્યા હતા. પ્રથમ છ માસ પગાર ન મળ્યો. ૭૫ રૂપિયાથી પગાર શરૂ થયો. ૧૯૫૫માં પ્રથમ તંત્રીલેખ લખ્યો. વધુ પગારની લાલચ પણ તેમને 'ગુજરાતમિત્ર'થી

દૂર ન કરી શકી. મનગમતું કામ અને મોકળાશ મળતાં લેખક લઘુતાગ્રંથિથી બહાર આવ્યા. રાજકીય ઊથલપાથલના સમયમાં લેખક ગુજરાત અને દેશના રાજકારણ વિશે લખતા. 'નિર્લેપ' ઉપનામથી ૨૫ વર્ષ સુધી દૈનિક કટાર રાજકીય હાસ્યવ્યંગની લખી.

૧૯૫૭માં પ્રથમ પુત્ર સંતાન. ૨૩મા વર્ષે પિતા બન્યા. ૧૯૬૦માં રુચિરા, અને ૧૯૬૫માં રીના. ૨૭મા વર્ષે ૧૯૬૧માં ટાઈફોઈડના કારણે મૃત્યુ સુધી પહોંચ્યા. ૧૯૬૭માં નર્વસ બ્રેકડાઉન, અનિદ્રા વગેરે થયું પછી નવો જન્મ થયો. ૧૯૬૮માં 'રિક્તા' નવલકથાએ ડિપ્રેશનમાંથી બહાર કાઢ્યા. ૧૯૫૬માં પ્રથમ નવલકથા પછી અઢાર વર્ષમાં દસ નવલકથા લખાઈ. ૧૯૮૭થી ૨૦૦૮ સુધીમાં ત્રણ નવલકથા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં સંસ્મરણો, ચંદ્રકો, સન્માનસમારંભનાં સ્મરણો આપ્યાં છે. ચંદ્રકો મળ્યા તે સમયે સ્વજનોની બીમારીઓ અને મૃત્યુને કારણે તેના તરફ વિતૃષ્ણા થઈ જતી. 'અસૂર્યલોક' નવલકથાનો નાયક તિલક જ લેખકનું સ્વરૂપ. સ્વભાવની રેખાઓ પણ ઊભરી આવી છે. આ નવલકથા આત્મકથાવત અને કુટુંબકથાવત છે.

૧૯૭૭ જાન્યુઆરીમાં, ૮૦ વર્ષે પિતાનું અવસાન થયું. બહુને મળેલ નવચેતન ચંદ્રક જોયા પછી તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધર્યું જ નહીં. હોસ્પિટલમાં મરણાસન્ન પિતાજીના મુખમાંથી વેદના મંત્રો અને પુરાણોક્ત શ્લોકોની અજસ્ત્ર ધારા મૃત્યુપર્યંત વહેતી રહી હતી. લેખકના કોમળ હૃદય પર આઘાત થયો. માતાના શિરના કેશમુંડનથી તેઓ વિશેષ શોક ઉદ્વિગ્ન થયા. પિતાનું મૃત્યુ થતાં મૃત્યુકેન્દ્રી કવિતા-વાર્તાઓની સરવાણી ફૂટી. 'તુલસીપત્ર' જેવું સોનેટ, 'પ્રતીતિ' જેવી વાર્તા જે હિંદી, મરાઠીમાં અનૂદિત થઈ. નવરાત્રીમાં માતાનો સથવારો પણ છૂટી ગયો. માતૃત્વ અને પત્નીત્વની સેળભેળ સર્જકના જીવનમાં થઈ હતી.

૨૦૦૦ના વર્ષમાં પ્રથમ ત્રણ માસ કીર્તિયોગ, સ્વીકૃતિ, પુરસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સ્મરણીય બની રહ્યા. વાજપેયીજીના હસ્તે નચિકેતા પુરસ્કાર સત્યનિષ્ઠા, મૂલ્યનિષ્ઠ પત્રકારિતાને માટે એનાયત થયો. ગુજરાત સરકારનો પુરસ્કાર અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી

તરફથી ડિલિટની પદવી પણ એનાયત થઈ. સુરતનો રાજમાર્ગ કમિશનરે તેમને અર્પણ કર્યો. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વનો વિરલ સમન્વય તેમનામાં હતો.

શાળાકાલીન મિત્રો, સાહિત્યકાર મિત્રોનાં સંસ્મરણો પણ આપ્યાં છે. સંતાનોના રસ, સ્વભાવ, પુત્ર-પુત્રીઓ, પૌત્રો, દોહિત્રો, પુત્રવધૂ, જમાઈ દરેક વિશે માહિતી આપતાં લેખક પત્નીની શારીરિક ગંભીર પીડાના કારણે પોતાનો પુનર્જન્મ થયો એવું માને છે. આ પીડાના કારણે મન, હૃદય અને આત્માથી ૨૦૦૫માં તેમની લગોલગ આવી શક્યા. પત્નીની ગંભીર બીમારીમાં તેમના તનની સાથે લેખકનું મન પણ બીમાર થઈ જાય છે, પણ હૃદયની નિકટતા વધે છે.

૧૯૪૩, ૬૮, ૮૮, ૨૦૦૬માં તાપીના પાણીએ સર્જેલી તારાજીનાં સંવેદનો વ્યક્ત થયાં છે. આંખની સારવાર અર્થે થયેલા જુદાજુદા ડોક્ટરોના અનુભવો, ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, નબળી આંખો પરના અત્યાચારો, ઊંઘમાં પાનાનાં પાનાં સડસડાટ વાંચી જવાય, જાગતાં નહીં. પુસ્તક વાચન, લેખન, દાયકાઓ સુધી ધોધમાર લખ્યું. પ્રવચનો કરતી વખતે તેમને શ્રોતાઓના બદલે અંધારપટ જ દેખાય. વર્ષો પહેલા જ્યોતિષીએ કરેલી બે આગાહી કે બાણું-ત્રાણું વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવશે. જીવનમાં વિશ્વાસઘાતની ઘટના બનશે. મરણોચ્છા 'રેથવિશ'ને ઉછેરતા આવ્યા છે. આત્મહત્યાના વિચારને વારંવાર પંપાળે છે. પ્રગટ આંસુ અને મુક્ત હાસ્ય બંનેથી અલગ એવું સત્ય છે. સર્જક પોતાની યુવાનીના સુરતની જૂની ઓળખ પાછી મેળવવા ઇચ્છે છે. પત્ની સાથેના સહજીવનનાં સંસ્મરણો, ચોખ્ખન વર્ષોથી જે ઘરમાં સાથે રહ્યાં તેનો ભાવ અનુભવાય છે. આખી જિંદગી પોતે જ કોઈના સહારાના મોહતાજ હતાં પણ પત્નીનો સહારો બની શક્યા. જ્યારે અપેક્ષાઓ શૂન્યશેષ થઈ ગઈ હોય, ઇચ્છાઓ શમી જવા આવી હોય ત્યારે માનવીને જોવાની દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જાય છે. આત્મકથાના આ પુસ્તકનાં પરિશિષ્ટોમાં દીકરીઓ વિશેના લેખો પણ આપ્યા છે.

અધૂરે મહિને જન્મેલા, અધૂરી જિંદગી જીવેલા સર્જકે વિશાળ પટ પર પોતાની જીવનકથાને આલેખી છે. તેના મોટા ભાગના અંશોને પૃષ્ઠની મર્યાદા જાળવીને આ

લેખમાં સમાવિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેના દ્વારા ભગવતીકુમાર શર્માના જીવનની આંટી-ઘૂંટીને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પૃથક્કરણથી સ્વનિરીક્ષણ અને આત્મસુધારણાથી કાર્ય સ્થિરતા પામી શકાય તેવા રોલમોડલ રૂપ લેખક છે. પત્રકારને છાજે તેવી વિશાળતા, સાહિત્યકારને શોભે તેવી ઊંડાઈ અને ઊંચાઈ તેમાં નજરે પડે છે. વિપુલતા, ગુણવત્તા અને ઈયત્તાની સાથેસાથે ભાષા પર પ્રભુત્વ છે.

પત્ની જ્યોતિબહેનના અવસાન પછી ભગવતીભાઈ બિલકુલ એકલતા અનુભવતા હતા. જાણે કે તનની સાથેસાથે મનથી પણ ભાંગી પડ્યા હતા. તેમ છતાં તેમની અધ્યયનવૃત્તિ, નિરીક્ષણની ક્ષમતા અને અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ આજીવન તેમની સાથે જ રહી. સર્જક આત્મકથામાં એક સફળ અને સકળ પુરુષ તરીકે પોતાની જાતને સિદ્ધ કરી શક્યા છે. ‘આત્મસાત’માં પત્નીના મૃત્યુ પછી લખાયેલા સોનેટો સંગ્રહાયાં છે. ભગવતીભાઈ જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચે સેતુરૂપ બન્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની ખોટ ક્યારેય પુરાશે નહિ. તેમની વિદાયથી સૌમ્ય શબ્દ વિરમે છે. સુરતને ઊંકારનાર અને ઊંકારો દેનાર ગયા. સુરતના નગર રખેવાળ, નગરશિક્ષકે શબ્દ ઘૂંટીઘૂંટીને સુરતને સીંચ્યું. તાપી એમને વહાલી હતી. સુરતનું કાંગરું તો ઠીક કાંકરો ખરે તોપણ તેમને પાલવતું નહીં. ૨૦૦૫ની રેલે એમને રડાવ્યા હતા. ભગવતી શબ્દ ઉભયર્થિની છે. નામકરણે

એમનામાં પણ સ્ત્રૈણ્ય અને પૌરુષનું એવું જ સાયુજ્ય હતું. લખાણમાં ચોટ અને શૈલીમાં માર્દવ એટલે જ તેમનામાં અનુભવાય. આજીવન શબ્દહોત્ર તેમણે રાખ્યું. એમના શબ્દોમાં ઠાવકાઈ, નરમાશ, નરવાઈ, નમણાઈ અને ગહેરાઈ હતાં પણ ગરવાઈ સાથેના વક્તા તરીકે પણ બહુ જ સરસ.

ભગવતીભાઈએ આત્મકથામાં એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી કે નર્મદ, જ્યોતીન્દ્ર, ચન્દ્રવદન જેવા તાપીપુત્રો અન્ય શહેરોના સ્મશાનઘાટે પંચમહાભૂતોમાં વિલીન થયા, મારે તો રૂડો મારો તાપીકાંઠો જ્યાં મારાં માતા-પિતાના મૃતદેહો પણ ચિતાની જ્વાળાઓને આધીન થયા હતા અને જ્યાં સાહિત્યસર્જનોમાં મેં અનેકવિધ સ્વરૂપે મૃત્યુના આલેખનો કર્યો છે. એમની આ અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. તાપીકાંઠે તેમનો દેહ પંચમહાભૂતોમાં વિલીન થઈ ગયો છે. તેઓ સદેહે આપણી વચ્ચે નથી રહ્યા પરંતુ તેમની સૂક્ષ્મ હાજરી આપણી સાથે સદૈવ રહેશે. એમના જ શબ્દોમાં એમને અંજલિ આપું તો,

‘ભીની ભીની વિદાયનો કોઈ વસવસો નથી,
આંસુ બનાવી આંખથી તું સારજે મને...’

આપણી આંખમાં એમનાં સ્મરણનાં આંસુ તો રહેશે જ. ભગવતીભાઈને મારા શત્ શત્ પ્રણામ...

જે દોલત પતિ કમાય તેમાં પતિ-પત્ની બંને સરખાં હકદાર છે. પતિ પત્નીની મદદથી જ કમાય છે. પછી ભલે પત્ની રસોઈ જ કરતી હોય. તે દાસી નથી, ભાગીદારણ છે.

– ગાંધીજી

દરિયો દૂર નથી

રાજેન્દ્ર પટેલ

ગુજરાતનો સાગરકાંઠો આશરે ૧૬૩૦ કિલોમીટર છે. ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં આ સાગરકાંઠો સૌથી વધુ લાંબો છે. આ તથ્ય જોતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાગરપ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિનું સર્જન જે વ્યાપમાં હોવું જોઈએ તે જોવા મળતું નથી. ખારવાઓના સમાજ, જીવન અને સંસ્કૃતિનું સાહિત્ય પણ જે પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ તે પ્રમાણમાં નથી. લોકસાહિત્યમાં ગીતો અને કથાઓ મળે છે પણ તેય કદાચ ઓછાં છે, નાટકો લગભગ નથી. આ ઉપરાંત આ ખારવીય સાહિત્યનું સંશોધન પણ અનિવાર્ય છે. આ સંદર્ભે વિશિષ્ટ ચયનો પણ જોવા મળતાં નથી. એક ચયન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. મરીટાઈમ બોર્ડના એક પ્રકલ્પ અંતર્ગત “સાહિત્યમાં દરિયો” નામે કેટલુક સંકલન થયું છે. જેમાં આપણા સાહિત્યમાં દરિયાકેન્દ્રી ટૂંકી વાર્તાઓ, નવલકથાના અંશો, નિબંધો, કાવ્યો વગેરે સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. આ સંદર્ભના ઇતિહાસ અને સંશોધનના થોડાક લેખ પણ આમેજ કરવામાં આવ્યા છે.

સાગરસાહિત્ય સંદર્ભે લેખકોમાં કદાચ બે મત પ્રવર્તે છે. એક મત મુજબ, દરિયાનું સાહિત્ય અનુભવયુક્ત લેખકે જ સર્જવું જોઈએ. તે કાલ્પનિક કરતાં વાસ્તવદર્શી હોવું જોઈએ. બીજો મત એ છે, સાહિત્યનો કોઈ પણ વિષય આવા સીમિત વિચારમાં બદ્ધ ના હોઈ શકે. થોડોક અનુભવ પણ ક્યારેક મોટી પ્રેરણાનું કારણ બની શકે છે. સ્થૂળ અનુભવની સાથે મનોવિજ્ઞનો વિહાર પણ એટલો નક્કર હોઈ શકે છે. એક રીતે સાહિત્ય સર્જનના મંથનમાંથી લાઘવું નવનીત આસ્વાદ્ય હોઈ શકે છે. એટલે જ કદાચ દરિયામાં ન ગયા હોવા છતાં, વહાણમાં બેઠો ના હોવા છતાં, આપણને દરિયો સહજ લાગે છે, સાવ સમીપ અનુભવાય છે. સાગર ખેડુઓની વાતો અને ખારવાનાં ગીતો વાંચીએ ત્યારે લાગે કે

દરિયાનો ગાઢ પરિચય આપણને છે જ.

બાળપણમાં જ્યારે ગામની સીમ વળોટી નહોતી ત્યારે સૌ પહેલાં સત્યનારાયણની કથામાં આવતો દરિયો પહેલી વાર ચિત્તમાં પ્રવેશેલો, એ સાધુવાણિયાની કથામાં દરિયેથી આવતા વહાણની વાતે, દરિયાને જોયેલો. પછી દાદા જ્યારે વાર્તાઓ કહેતા ત્યારે સમુદ્રમંથનની વાર્તા એવી છવાઈ ગઈ, દરિયો નહિ જોયેલો તોય સ્મરણમાં ઘૂઘવતો રહ્યો. શાળામાં કવિ ત્રિભુવન વ્યાસની રચના ગળું ફાડીને ગાતા ત્યારે દરિયો અનાયસ ચિત્તમાં અંકિત થઈ ગયેલો ને દરિયો વધુ નજીક આવ્યો.

“ખારાં ખારાં ઊસ જેવાં / આછાં આછાં તેલ / પોણી દુનિયા ઉપર એવાં / પાણી રેલમછેલ / વિશાળ લાંબો પહોળો ઊંડો / એવો મોટો ગંજાવર ! / એના જેવું કોઈએ ના મળે / મહાસાગર તો મહાસાગર.”

અમારી શાળાના સંગીતનાં બહેન જ્યારે ઉમાશંકર જોશીનું ગીત ‘હોડીને દૂર શું ને નજીક શું’ સમૂહ ગીત ગવડાવતાં ત્યારે જાણે અમે હોડીમાં દરિયે નીકળતાં. અમે રાગડા તાણી મોટે મોટેથી ગાતા ને સાક્ષાત્ દરિયાનો અનુભવ કરતા. “છોને છોડે એ ભૂમિના કિનારા / ને શહેરના મિનારા, / કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ? / સામે આભના તે આગળા ખૂલે / ને પંથ નવા ઝૂલે, / કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?”

વય વધતી ચાલી એમ ક્યારેક ક્યારેક સોમનાથ અને દ્વારકાનો દરિયો ખૂબ માણેલો. પરંતુ તે દરિયો તો કાવ્ય મારફતે વાસ્તવમાં દરિયાના દર્શન થયાં તે પહેલાંથી અવગત થતો રહેલો. દરિયાને આપણા કવિઓએ કેટલાં બધાં રૂપે જોયો છે !

કાન્તનું ‘સાગર અને શશી’ ગુજરાતી કાવ્યસૃષ્ટિનું એક ઘરેણું છે. કવિ કાવ્યમાં સમુદ્રને પિતારૂપે જુએ છે.

‘આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને’થી શરૂ થતા કાવ્યમાં પછી આવે છે “તરલ તરણી સમી સરલ તરતી, પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !”

‘સાગર ને’ કાવ્યમાં કવિ નાન્હાલાલ તેને સખે તરીકે જુએ છે. “સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા, જીવ્યું મીઠું લાગે મહને, એવું કંઈ તો ગા.”

પ્રહલાદ પારેખે તો દરિયાને ફકીર કહ્યો છે. “હો દરિયા-ફકીર ! / આ રે કાંઠે ગાતો, ગાવા જાતો પેલે તીર.”

વળી કવિ ઉશનસના કાવ્યમાં દરિયો – બાળક શો બની જાય છે. “ભરતી ટાણે ગાંડોતૂર નિજ ઉમ્મર ભૂલી જાય, / દરિયો બાળક સંગે નાના બાળક શો બની ન્હાય.”

આ તો કેટલાંક કાવ્યો પરંપરામાં જોયાં પણ આધુનિક કવિ સુરેશ જોષી તેને ‘કાળ’ રૂપે જુએ છે. “સાગર, / તું મને નષ્ટ કર. / મને ગર્ભમાંના મૃત શિશુની જેમ તારામાં લઈ લે. / પછી મારે અવતરવાનું જ ન રહે.” જ્યદેવ શુક્લે દરિયાને ઘોડાની કલ્પનાથી મઢે છે. એક પંક્તિમાં તે કહે છે “દરિયો / હમણાં જ હણહણ્યો.”

કવિઓએ સમુદ્રને કેવી કેવી રીતે આપણાં કાવ્યોમાં પ્રયોજ્યો છે તે માણતાં આખો મહાસાગર નજર સામે સાદૃશ્ય થાય છે. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ‘હેલો સાગર’ નામના કાવ્યમાં જાણે ટેલિફોન ટોક કરે છે. “હલ્લો સાગર ! / કાંઠાના વેલાફાંસમાં ગળાડૂબ / મોઢે ફરતા ફૂંફવતા ફીણના હલ્લા વચ્ચે / હલ્લો સાગર / હું તમારું પાણી બોલું છું.” આપણા પ્રમુખ કવિ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર એક જુદા જ પરિમાણમાં તેને આલેખે છે. “એ ભૂલતા નહીં / કે પાણીમાં માણસ શ્વાસ નથી લઈ શકતો. / સાથે એયે યાદ રાખજો / કે જે સમજી નથી શકતો તે પણ ચાહી શકે છે સાગરને.”

દરિયાને મન બધા સરખા, કદાચ પેલા ખારવાઓ અને તેની પરંપરામાં ઘડાયેલું તેમનું ચિત્ત, તેમના જીવનો અને જીવનનો અવિભાજ્ય અંગ બની જતું હશે. ગુજરાતના સાગર કાંઠે અનેક વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાજ છે. એક દાખલા તરીકે દક્ષિણ ગુજરાતના સુરતના આસપાસના દરિયાકાંઠાના ખારવાઓના લોકજીવનમાં દરિયો અને તે અર્થે થતા રોજનાં કામો અને દરિયાના લય અને

ઉલ્લાસને કેવી રીતે સરસ રીતે જોડે છે તે જોવું રસપ્રદ છે.

ઉમાશંકર જોશી સંસ્કૃતિના એક લેખમાં નોંધે છે કે “સુરતનાં આ સાગરગીતોને ‘અબાવણી’ (અબામણી, અબવણી) કહેવાય છે. કાંઠાના એક ભાઈએ એની અબા+વાણી એવી વ્યુત્પત્તિ આપી. એ અબાવણીઓનો પાર નથી. એ અંગે ઉ. જો સંસ્કૃતિના એક લેખમાં નોંધે છે “એ તો દરિયો છે. એક બંદરથી બીજા સુધી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી અબાવણી ખૂટે નહિ. બાપદાદાથી મળેલી આ ગીતસમૃદ્ધિ દીકરો દરિયો ખેડતો થાય ત્યાં કંઠગત કરતો આવે અને કામ કરતી વખતે હજી સુધી અબાવણી ખૂટી નથી. સંજોગો પ્રમાણે નવીનવી અબાવણીઓ રચાઈ અથવા જૂનીમાં વધારો થયો.”

લંગર ખેંચવાની અબાવણી જોવા જેવી છે. શાસ્ત્રીમાં ઓ-મ આવે છે એમ આ અબાવણીના આરંભનો ઉદ્ગાર છે :

“હલોમ હે !”

સાંભળતાં જ સૌ તૈયાર થઈ જાય. ત્યાં અવાજ આવે

‘હે રે લાગ જુવાન !’

સૌ એકસાથે ગાય ‘હેઈસો’ અને લંગર ખેંચે. પછી તો ગવાતું જાય ને લંગર ખેંચાતું જાય :

‘હે રે જુવાન રે જોરે હેઈસો !’

અથવા બીજી રીતે પણ શરૂ થાય અને અબાવણી આગળ ચાલે :

“હેઈસો ! / હે વાણામાલી હેઈસો / લાગો જુવાન રેભાઈ હેઈસો / જુવાન રે ભાઈ રે હેઈસો / બાંધેલી ખાડી હેઈસો / ખાડી કલાઈની હેઈસો / પાણી દેહું ઊણાં હેઈસો / ઊણાંમાં દરિયો હેઈસો / જાવાનોખાલી હેઈસો / આવસું ભરીને હેઈસો / હેલામાં ચાલી હેઈસો / ચાલીમાં વલ્લા હેઈસો / નિસાણામાં અલ્લા હેઈસો / નારીચતુરના હેઈસો વેપાર માંઈડા હેઈસો / સરોવરની પાળે હેઈસો.”

એ લેખમાં ઉમાશંકર જોશી આગળ લખે છે : “કાંઠાવાળાઓને શ્રમગીતોનું વ્યસન લાગ્યું છે તેનાં મૂળમાં દરિયો છે. દરિયો ખેડનારાઓ પોતાની અનેકવિધ નાનીમોટી પ્રવૃત્તિ ગાતાં ગાતાં જ કરે છે. અમથું દોરડું

વીંટાળીને મૂકવું હોય તો પણ ગાયા વગર એ કામ કરી શકશે નહિ. સ્વાભાવિક છે દરિયો ગાયા કરે અને માણસ મૂંગો મૂંગો શી રીતે કામ કરી શકે ? વહાણ સાથે અથડાતાં મોજાંનું ગર્જન એ એનો સાજ. એની સાથેસાથે માણસ પણ પોતાની વાત ગાયા કરે.”

દોરડાં ખેંચતી વખતની અબાવણીમાં હેઈસોનો ઉદ્ગારથી પતે એમ નથી. એ ખેંચની ગતિને ‘ઝુમાલ સે, ઝાલ્લા ઝુમાલ સે.’ એવો સમૂહ ઉદ્ગાર પણ કરે છે.

‘ઝુમાલ સે, હેલ્લે જુમાલ સે, / લાગી લેઓરે ઝુમાલ સે.’

આખો સમૂહ જોર કરે અને ગાય :

‘ઝાલ્લા ઝુમાલ સે’

ગવડાવનાર બોલે :

‘પાનનો કીબો રે ઝુમાલ સે’

સામે સૌ ગાય :

“ઝાલ્લા ઝુમાલ સે / મુનારા જોઈને ઝુમાલ સે, ઝાલ્લા / મેલ્યાં બાર કે ઝુમાલ સે / બંદર ખંબાતની ઝુમાલ સે / લાંબી ખાડી રે ઝુમાલ સે.”

સાગરખેડુ હોય કે માછીમાર, જનસામાન્ય હોય

કે મોટો વિદ્વાન, દરિયાની મોહિની કોઈને છોડે તેમ નથી હોતી. એ તો વિશ્વસાહિત્યમાંય ઓળઘોળ છે. જગતભરના કવિ, લેખકો, ચિત્રકારો, કલાકારો ને શ્રમજીવીઓએ એને ખૂબ લાડ લડાવ્યાં છે. તે માત્ર પ્રેરણાસ્ત્રોત નથી, પણ જીવનસ્ત્રોત પણ બની જાય છે, એવી કોઈ સભાનતા કોઈને રહેતી નથી. પોતાની સંસ્કૃતિનું, જાતિનું, મૂળ શોધતાં વેસ્ટઈંડિઝના કવિ ડેરેક વોલ્કોટ એક કાવ્યમાં કહે છે તે કદાચ સૌ કોઈ માટે સાચું હશે.

My race began as the sea began
With no nouns and with no horizon
With pebbles under my tongue
With a different fi on the star.

સંદર્ભ સાહિત્ય :

૧. સાહિત્યમાં દરિયો, સં. રાજેન્દ્ર પટેલ, પ્રફુલ્લ રાવલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૧૩.
૨. સંસ્કૃતિ, ઉમાશંકર જોશી, ઓગસ્ટ, પૃ. ૨૮૮-૨૯૩ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૫, પૃ. ૩૪૭-૩૫૦ અને ઓક્ટોબર, પૃ. ૩૭૭-૩૭૮.

જન્મથી હર્ષ પામવાનું કંઈ કારણ હોય તો, છોકરાનો હોય કે છોકરીનો, બંને સરખાં પ્રિય હોવાં જોઈએ. સંસારને બંનેની પૂરી જરૂર છે. એકબીજાની પૂરણી છે. ત્યાં એકથી હર્ષ પામવો ને બીજાથી દુઃખ માનવું એ બંનેને નુકસાનકારક છે. સુવ્યવસ્થિત કોમમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંને જાતિનું પ્રમાણ સરખું હોવું જોઈએ.

– ગાંધીજી

‘દર્શક’નું ગાંધીવાદી – દલિત દર્શન : ‘કુરુક્ષેત્ર’

દલપત ચૌહાણ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીસમી સદીમાં ઘણા સાહિત્ય પ્રકાર / પ્રવાહ વધ્યા. પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ, આધુનિકયુગ અને અનુઆધુનિકયુગ. સમયાંતરે ઉદ્ભવ પામ્યા, વિકસ્યા અને પાછળ ધકેલાયા. અનુઆધુનિકતાનો સમય નવમા દશકની શરૂઆતથી આજનો સમય ગણી શકાય. આ સમયમાં દલિત સાહિત્ય, નારીવાદી સાહિત્ય, ગ્રામચેતનાનું સાહિત્ય, વતનજુરાપાનું કે સબાલ્ટન સાહિત્ય જેવા સાહિત્ય પ્રવાહો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. નવમા દશકના ઉત્તરાર્ધથી દલિત નવલકથાઓ પ્રકાશિત થવા લાગી. દલિત સાહિત્યકાર જોસેફ મેકવાન (આંગળિયાત), દલપત ચૌહાણ (મલક), મોહન પરમાર (નેળિયું) અને અન્ય દલિત સાહિત્યકારની નવલકથાઓ પ્રકાશિત થઈ. સમયાંતરે અદલિત સાહિત્યકાર રામચંદ્ર પટેલ (વરાળ), રઘુવીર ચૌધરી (ઈચ્છાવર), ચીનુ મોદી (કાળો અંગ્રેજ) દ્વારા પણ નવલકથાઓ પ્રકાશિત થઈ. ઉક્ત સર્વે નવલકથાઓમાં આઝાદી પહેલાંના અને આઝાદી પછીના દલિતજીવનને યથાર્થ સ્વરૂપે અને સ્વમત્તિ પ્રમાણે આલેખવાનો પ્રયત્ન થયો. ઉક્ત સઘળી નવલકથાઓથી અલગ રીતે મનુભાઈ પંચોલી ‘દર્શક’ કુરુક્ષેત્ર નામની નવલકથા લાવ્યા. ‘કુરુક્ષેત્ર’ નામને લીધે એવો ભ્રમ પેદા થાય છે કે એ કથા ફક્ત યુદ્ધની કથા હશે ! પરંતુ એ ફક્ત યુદ્ધ કથા નથી. કથામાં કૃષ્ણચરિત્ર છે તે પોતાને ઈશ્વર નથી સમજતા અને એમનું પાત્રાલેખન એવું થયું છે કે, જાણે ‘એ’ યુદ્ધખોર હોય. કૃષ્ણની સામે કેટલાંક સંપૂર્ણ માનવીય પાત્રોમાં ગાંધીવિચાર આરોપી કથાને સમતોલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. યુદ્ધનો વિરોધ કરી અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ કથામાં મુનિ ધૌમ્ય, તપતી, તક્ષક, સુભદ્ર, માધવી, ચિંતામણિ વગેરે પાત્રો ચાલક બળ છે. દ્રૌપદી, કૃષ્ણ અને અન્ય મહાભારતનાં પાત્રો કથાને બળ આપે છે. કૃષ્ણનું યુદ્ધતરફી વલણ

આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે. ખરી કથા તો સૌ પાત્રોના મનમાં ચાલતા કુરુક્ષેત્રની છે. કોણ જીત્યું, કોણ હાર્યું એ અસ્થાને છે. નવા વિચારનો જન્મ આ કથા પહેલાં ઓછા લેખકે આકાર્યો છે.

મહાભારત ત્રીજો પુરુષ – સર્વજ્ઞની શૈલીમાં કહેવાયું છે. વૈશંપાયન ઋષિ અને જયમુનિ જનમેજય (અભિમન્યુનાં પૌત્ર)ને તેના પૂર્વજોની કથા સંભળાવે છે. એ ત્રણ વ્યક્તિઓ વચ્ચે કહેવાયું – સાંભળવામાં આવ્યું છે. અંદર કથાઓમાં કથાઓ ચાલ્યા કરે છે. કથાઘાટ બદલાતો નથી. એકપાત્ર બીજા પાત્રને કહે છે. હું કે સ્વમુખે ઘણું ઓછું કહેવાયું છે. રચનાઘાટ અજબ છે. તેમાં અડધાથી વધારે શ્લોક યુદ્ધ વિશેના છે. રાજસત્તાની વહેંચણી, સત્તાની સાઠમારી, અહંકાર અભેદ, સ્ત્રીઓના શોષણ, અપમાન, અવમાનના, ચાપલુસી, બદલાની ભાવના, તિરસ્કાર, આખરે કશાંક સમાધાન અને ઉપદેશ પર રચના ચાલે છે.

આ મહાન મહાકાવ્યનો હાર્દ સમો ભાગ છે કુરુક્ષેત્ર. સાંગોપાંગ કે તેવા જ વિચારની કોઈ રચના કરવી જરાય અઘરું ન પડે, પરંતુ તેમાંથી ગાળી ચાળીને યુદ્ધ નહીં પણ આધુનિક – ગાંધીવાદી સામાજિક વિચારધારાને કુરુક્ષેત્રના વેશે મૂકવી, એ અતિ વિકટ કહી શકાય. સામાજિક તાણાવાણામાંથી નવીન પોત રચવું, પુરાણ સામાજિક પરંપરાઓને ઉજાગર કરી યથાર્થ સ્વરૂપે આલેખન કરવું, તે પણ પુરાણ પરંપરાને જરાય આંચ ન આવે એ રીતે, આ નાની ઘટના નથી. પુરુષપાત્રોની સત્તા-લાલસા ! સ્ત્રીઓનાં અપમાનની કથાઓના છેડા છેક કુરુક્ષેત્ર સુધી લંબાય છે. અને તેમાં જ ‘કુરુક્ષેત્ર’ છે. આ બધા અનર્થો, યુદ્ધજ્વર અને યુદ્ધને બાજુએ હડસેલી નવલકથા પોતાનો માર્ગ અંકે કરે છે. હા... આ માર્ગ સરળ તો નથી.

‘દર્શકે’ યુદ્ધને ધિક્કાર્યું છે. તેમનો યુદ્ધ તરફનો અણગમો દેખાય છે. કેટલાંક પાત્ર તેમને ફાવવા દેતાં નથી. કૃષ્ણ-દર્શન સાવ જ બોદું છે. યુદ્ધનો અણગમો તો ચાર્વાકને કોઈ અજાણ શિષ્ય, અઢાર દિવસના મહાવિનાશ પછી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશતા યુધિષ્ઠિરના વિજયસરઘસ પછી દેખા દે છે. એક અજાણ ‘અવાજ’ને નામે. જુઓ :

“ઓટલા પર ઊભેલા બ્રાહ્મણોના વૃંદમાંથી કોઈ બરાડી ઊઠ્યું :

‘દંભી યુધિષ્ઠિર !’

ધર્મરાજનું ધ્યાન ગયું. પેલો અવાજ કહે :

‘અરે બગઠગ ! આટઆટલાં કપટ કરી બંધુ બાંધવોને મરાવી, રાજસિંહાસને બેસવા જતાં શરમ નથી આવતી ?’

ભીમ ચમક્યો, તેની ભ્રમરો ખેંચાઈ, ત્યાં ધર્મરાજે રથ થંભાવ્યો કહ્યું :

‘પેલા બ્રાહ્મણને બોલાવો.’

તે આવીને ધૃષ્ટતાથી કહે :

‘આટલા બધાનો સંહાર કરીને રાજા થતાં ક્ષોભ-સંકોચ કંઈ નથી થતા ?’

(પા. ૧૯૭)

કદાચ મહાભારતના આ સત્યને અસલ સ્વરૂપે કહેવાનું કામ દર્શકના ગાંધીવિચાર જ કરી શકે. સાચે જ યુદ્ધ પોતાનાઓને જ ગળી જાય છે.

* * *

નવલકથાની શરૂઆતમાં હરીન્દ્ર દવે અને રઘુવીર ચૌધરીના લેખ રાખવામાં આવ્યા છે. રઘુવીર ચૌધરી તેમના લેખ “નહિ સાંધો નહિ રેણ”માં જણાવે છે કે નહિ સાંધો નહિ રેણનો આદર્શ સામે રાખવો હોય તો અગાઉ પ્રગટ થયેલાં પ્રકરણ ભૂલીને આખી નવલકથા ફરીથી લખવી ઘટે. પણ કુરુક્ષેત્રના કૃષ્ણ ‘પરિત્રાણ’માં ભૂમિકા ભજવી ગયા એટલે થયું, એવા સંતોષથી શબ્દને બદલે કર્મમાં વધુ પ્રવૃત્ત રહેનાર દર્શક પુનર્લેખન કરે ખરા ? આઠમા પ્રકરણથી આગળ ચાલ્યા એય ઘણું (પા. ૧૯)” આ સાચું હોય એમ સત્યાંશે લાગે, નવલકથાના અંકોડા સુપેરે મળતા નથી. સહમત થવાય ખરું ! દર્શકે કહ્યા

પ્રમાણે સળંગ લખ્યું નથી, પણ દલપત ચૌહાણના નાટક ‘અનાર્યાવર્ત’ના વિવાદમાં પત્રમાં કરેલી નુકતેચીની જોતાં લાગે છે કે ‘દર્શકે’ પુસ્તક (૧૯૮૧) છપાઈને પ્રકાશિત થયું ત્યાં સુધી તેને સુધારવાની કસરત કરી જ છે. એ વિગત અહીં ચર્ચવી યોગ્ય નથી. નવલકથામાં ક્યાંક સાંધો દેખાય છે અને રેણ પણ છે. તેમ છતાં તેઓ તેમના કેન્દ્રીય વિચારથી જરાય વિચલિત થયા નથી. એમણે નવલકથા વિશે પ્રકથન ‘સંવેદન’માં પોતાની કેફિયત આપી છે. તે લક્ષમાં લેવી જોઈએ.

“એક કુરુક્ષેત્ર કૃષ્ણ વિનાનું કુરુક્ષેત્ર ખેલાઈ ચૂક્યું હતું અને એનાં સંવેદનો મેં ‘દીપનિર્વાણ’ અને ‘ઝેર તો પીધાં છે’માં ઝીલ્યાં. અને આવર્તિત કર્યાં હતાં પણ તે કૃષ્ણ વિનાનું કુરુક્ષેત્ર હતું. મારે કુરુક્ષેત્રમાં કૃષ્ણનું દર્શન કરાવવું હતું. (પા. ૫)”

તેમણે જે હેતુ માટે કુરુક્ષેત્રની રચના કરી, તેનો જ મૂળથી જ વિરોધ કર્યો અહિંસક વિચારસરણીથી. અહીં તો કૃષ્ણના નવલકથામાં શરૂઆતના ચિત્રણથી દ્રૌપદી સાથે મળી યુદ્ધની તરફદારી કરે છે. તે ઉપરાંત તેવા ઈંગિત ઘણાં છે. અહીં ઊંડે ઊંડે ગાંધી અને ગાંધીવાદની છાયા જોવા મળે છે. એટલે આ નવલકથા યુદ્ધનો વિરોધ કરનારી, બે સંસ્કૃતિઓ આર્ય – અને – અનાર્યના સમન્વયની દલિત નવલકથા કહેવામાં કશું અજુગતું નથી. બાણશૈયા પર પોઢેલા ભીષ્મનો તપતી પાસે કરાયેલ પશ્ચાત્તાપ શું ગાંધીવાદી એકરાર નથી ? ભીષ્મ કહે છે :

“આ બધાંનું મૂળ હું જ છું. માતાએ મને ગાદી પર બેસી સંસાર ચલાવવાની કેટલી બધી વિનંતીઓ કરેલી. માતા ખરેખર સત્યવતી હતાં, મને કહે તું જ મોટો છે. તું જ અધિકારી છે. મેં કહ્યું માતા, અમે તમને લાવ્યા ત્યારે જ અમે બોલે બંધાયા છીએ કે તમારા પુત્રને ગાદી મળે. ગંગા, સૂર્યની સાક્ષીએ મેં વ્રત લીધું એટલે તમારી આજ્ઞા નહીં પાળી શકું... હું ન માન્યો. બધું માપમાં – સ્થળકાળના માપમાં જોવાય. કદાચ પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ મેં ખોટો કર્યો. જગતની નજરે ઊતરી જાઉં તેવો ભય પણ કદાચ હોય. પણ તે વખતે માતાની આજ્ઞા માની હું સિંહાસને બેઠો હોત તો ધાર્તરાષ્ટ્રે – પાંડવોનો લોકપ્રલય કરનારો આ પ્રલય ન થયો હોત. (પા. ૧૬૮, ૧૬૯)”

* * *

સરસ્વતીપુત્રી ઓઘવતીનદી કાંઠે કુરુક્ષેત્ર લડાયેલું. તેની કડવી યાદ અને સ્થળનાં મીઠાં સંભારણાં, સ્મરણ સાથે ગંધમાદન પર્વતની તળેટીમાં આ કથા રચાઈ છે. આ સ્થળે બે સંસ્કૃતિઓ શ્વાસ લઈ રહી છે. સાવ જ એકબીજાથી ભિન્ન. એક તળેટીમાં વસતી આર્ય પ્રજા. જે આશ્રમવાસી ઉપવન રચી વસે છે. જ્યારે બીજી અનાર્ય પ્રજા કિરાત, નાગ, શંભર આદિવાસી જંગલો અને પર્વતોમાં વસે છે. આ બે પ્રજાઓના સમન્વયની આ કથા છે. જુગટુ રમી હારી ગયેલા પાંડવો, બાર વરસનો વનવાસ વેઠવા વનમાં ચાલ્યા ગયા. તે વખતે તેમના કુળગુરુ ધૌમ્ય અહીં આશ્રમ સ્થાપી વસ્યા. કુંતીએ તેમને પોતાની સાથે રહેવા આમંત્રણ આપેલું, તે નકારી તેઓએ ઓઘવતી નદીના કુરુક્ષેત્રને સામે તીરે રહેવાનું પસંદ કર્યું.

ધૌમ્યમુનિનો આશ્રમ આધુનિક ગાંધીવાદો આશ્રમશાળા જેવો છે. તેમાં આર્ય-અનાર્ય (નાગ) જાતિના વિદ્યાર્થીઓ એકસાથે સરખું શિક્ષણ લે છે. આશ્રમની પોતાની ખેતીવાડી છે. સ્વાશ્રયના પાઠ ભણાવાય છે.

સવારમાં મુનિનો નિત્યક્રમ છે. જાતજાતના પંખીઓને ચણ ચણાવવાનો. આજે પંખીઓના ટોળામાં ભીંસાયેલ નાના કબૂતરના બચ્ચાને ઊંચકી લઈ પોતાને ખભે બેસાડી હથેળીમાં ચણ રાખી ચણાવતા હતા ત્યાં જ તેમની નાની દીકરી માધવીનો ધીમો અવાજ આવ્યો અને પછીની વાતચીતમાં મોટી બહેન તપતી અંગે સહજ ફરિયાદ ભળી. તક્ષક અને તપતી વિશેની.

“કાલે રાત્રે વૃંદનૃત્ય પૂરું થયું તે પછી હું બહેનને શોધતી શોધતી આવતી હતી ત્યાં, મેં પેલી નવમસ્લિકાના મંડપમાં બંનેને અડોઅડ ઊભેલાં જોયાં.”

‘હું !’

વળી વધારે ધીરા અવાજે પણ ઉત્સાહથી કહે, ‘ને પિતાજી, તેઓ વળી આલિંગતાં હતાં’ (પા. ૩)

....તેમણે ઊંચું જોયું.

મુનિ વિચારમાં ડૂબી ગયા. તપતીએ તેમને ઇશારો કેમ ન કર્યો. (પા. ૪)

એમણે છેલ્લે દાણા વેર્યા ને રોજની જેમ ‘જાઓ ઊડી જાઓ હવને’ એમ કહ્યા સિવાય ઊઠ્યા.”

“આ ન થાય તો સારું કારણ કે સુવર્ણને નહિ ગમે. તપતી પણ એની માતાની અસંમતિ હોય ત્યાં ડગ પણ ન મૂકે.” (પા. ૪)

આમ શરૂઆતથી જ ધૌમ્યમુનિના મનોપ્રદેશમાં તપતી અને તક્ષકના પ્રેમના કુરુક્ષેત્રનો આરંભ થાય છે. સામાન્ય પિતાની જેમ. અત્યાર સુધી તપતીએ ઇશારો કેમ ન કર્યો. એમણે મનમાં ધારેલા યુવકો બતાવ્યા હોત. “યાદવવીર સાત્યકિનો પુત્ર, ત્રિગળનો ધનુર્ધર નળ, દ્રૌણનો પૌત્ર આરુણી” (પા. ૩) જ્યારે આ તો તક્ષક, નાગજાતિનો એટલે “ગમે તેટલું કરતાંય અરુચિકર ભોજનનો ત્રીજો કોળિયો ન ભરાય” આમ વિચારતાં પોતાની જાતને સંડોવે છે. શું એમણે બ્રાહ્મણ થઈ ક્ષત્રિય કન્યા સુવર્ણ સાથે લગ્ન નથી કર્યાં ? સુવર્ણ તો કાશીરાજ સુધન્વાની પુત્રી, ત્યારેય આવો પ્રશ્ન કાશીરાજ સામે આવેલો. અને દીકરીનું માની લગ્ન કરાવેલાં. તેઓ અહીં આવી વસ્યા, પણ સુવર્ણ ધૌમ્યના વિચારો સાથે સંપૂર્ણ સહમત નહોતા. અનાર્યો, આરણ્યકો નાગ, કિરાતો વચ્ચે વર્ષો વિતાવવા ગમતા નહીં. સાથે રહેતાં. છતાં એવું માનતા કે આમ કરવાથી દલિતો – પીડિતોનો ઉદ્ધાર થશે નહીં. ધૌમ્યની અવઢવ – તપતી અંગેનો પિતાસહજ ઉદ્ગાર તેમનું મનોજગત છતું કરે છે. “ચૌવન છે ને ! કિરાતોનો સંસર્ગ થોડો તો ફળે ને ?” (પા. ૫)

લાગે છે બે સંસ્કૃતિઓ પોતાના અલગ અસ્તિત્વ સાથે એકબીજા સામે ઊભી છે. આદિવાસી સમાજનો લગ્ન પહેલાંનો મુક્ત સહવાસ સ્વાભાવિક રૂપે નજર સામે આવે. આવા મુક્ત મિલનની બ્રાહ્મણવાદી સંસ્કૃતિ સહજ સ્વીકારતી નથી. એમાંય વર્ણભેદ હોય ત્યાં નિષેધ ફરમાવે છે.

માધવી મારફતે તપતીને મોકલાવાયેલ કહેણ પછી તે પિતાને મળે છે. પિતા પાસે લગ્નસંમતિ માટે અનુમતિ માગે છે. પિતા આ અંગે આરુણિને મળી, માતાની સંમતિ લેવા જણાવે છે. કૃષ્ણ આવવાના છે એટલે કથા વળાંક લે છે.

* * *

ગોમાંસ ખાનાર શબરોએ બિછાવેલી જાળમાં આશ્રમની વાછરડી સપડાય છે. ત્યાં તેને ઉપાડી જવા

શબર યુવકો આવ્યા છે. તપતી એકલી પથ્થરોથી તેમનો સામનો કરે છે, પરંતુ તે શબરોના હાથમાં સપડાય તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તક્ષક ત્યાં આવે છે. તપતી અને વાછરડીને બચાવી લે છે. તેને સજા આપવાનું પૂછતાં, તપતી છોડી મૂકવાનું કહે છે. અહીં સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના પગરણ મળે છે. બે-ચાર દિવસ પછી આશ્રમના કામથી નવરા થયેલા તક્ષક અને સુભદ્રે ઘેર જવા તપતી પાસે રજા માગી. તે તેમને ઊભા રહેવા કહે છે. અને ઓરડામાં જઈ એક કૂંજો લઈ આવી યવમધુનાં બે પાત્ર ભરી આપે છે.

“લો.”

સુભદ્ર કહે, ‘કાલે જ મેં પીધો છે. માધવી અને મેં બંનેએ.’

તક્ષક કહે, ‘મને રુચિ નથી.’

તપતી કહે, ‘આનાથી રુચિ ઊઘડે છે. તે સૌ જાણે છે.’

બંનેએ સોમનું સ્મરણ કર્યું ને પાત્ર ખાલી કર્યા (પા. ૨૧)”

‘દર્શક’ પ્રાચીન આશ્રમની વિગતો દર્શાવવામાં કોઈ પણ વાતનો છોછ રાખતા નથી. આશ્રમને યથાર્થ સ્વરૂપે આલેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સત્ય સામે જરાય દિલચોરી રાખતા નથી.

આશ્રમોમાં યવમધુ એટલે કે જવનો દારૂ પીવાતો હતો, તેનું ચિત્રણ કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી.

એક વખત તપતી તક્ષક વિશે વિચારતી હોય છે ત્યાં સુભદ્ર મળે છે. તે તેની સાથે વાત કરે છે.

“તપતી મંદ સૂરે હે,

‘કાંઈ ગમતું નથી પણ તું તારી વાત કર.’

‘હા, વાદસભા હતી કચ, દેવયાની ઉપર...’ (પાન. ૨૩) એમ આરુણિએ કહ્યું હતું. આશ્રમમાં સાથે ભણ્યાં એટલે ભાઈબહેન થયાં. પણ મુનિએ વાતનો છેદ ઉડાડતાં જણાવેલું કે કચ તો શુક્રાચાર્યના ઉદરમાંથી ફરી ઉત્પન્ન થયો હતો એટલે સહોદર હતાં માટે લગ્ન નિષેધ ગણાય. આ દલીલનો અર્થ સમજીને તપતી રાજી થઈ, કારણ તે અને તક્ષક સાથે ભણતાં હોવા છતાં સહોદર નહોતાં.

* * *

ચિંતામણિ (તક્ષકની મા) આર્યો અને નાગો વચ્ચેના સંપ / ઐક્યની કડી છે. નાગજાતિના અધિરાજ ચિત્રરથ (તક્ષકના પિતા) છે. વાસુકિ તેના મામા છે. વાસુકિ ઐક્ય સ્વીકારે છે. ચિત્રરથ મિલનનો વિરોધ કરે છે. એમનાં ચોક્કસ ધોરણ છે તે વિચારે છે,

“મિલન કોની સાથે ? હાથ લંબાવે તેની સાથે કે પગમાં પડતા જવું.” (પા. ૨૮) મોટા ભાગના નાગ ઐક્યની વાતમાં સહમત નથી. તક્ષકે એક દિવસ મુનિને પૂછેલું,

“ભગવન, આપ કયા પક્ષના છો ? આર્ય – નાગ સંમિલન કે આર્ય-નાગ સ્પર્ધા.’

મુનિ હસીને કહે,

‘જે પક્ષથી નાગોનું શ્રેય થાય તે પક્ષનો છું. સંમિલનથી શ્રેય થાય તો સંમેલન કરો, સ્પર્ધાથી થાય તો સ્પર્ધા કરો. મારે તો ઐક્ય જોઈએ, વિવાદ નહિ.’” (પા. ૩૦)

નાગોની એક પરિષદમાં કૌરવ-પાંડવ વચ્ચે આવી પડનારા યુદ્ધ વિશે ચર્ચા થઈ, તેમાં નાગોએ શું કરવું ? કોના પક્ષે રહેવું. તક્ષકના પિતા માને છે સમાન વચ્ચે જ સંમિલન થાય ! તે માટે કાં તો આર્યોએ નીચે આવવું જોઈએ અથવા નાગોએ ઉપર ચઢવું જોઈએ.

ઘૌમ્યમુનિના આશ્રમમાં ભેદભાવ નથી, પણ તેમને યુદ્ધકલા શિખવાડવામાં આવતી નથી. ચિત્રરથને તેનો વસવસો છે. તેમ છતાં બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે કામકાજનું આદાનપ્રદાન થયા કરે છે. આ પ્રતીકો દ્વારા જોઈ શકાય છે. જેમકે તપતીનું ઊન કાંતવું, સુભદ્ર અને તક્ષકનું ગાયોને દોહવું, આશ્રમની સફાઈને ગણી શકાય.

કથા છૂટક તૂટક રીતે આગળ વધતી જાય છે. અહીં કથાનું અનુસંધાન તપતી-માધવીના વાર્તાલાપ પછી સુવર્ણાની તપતી સાથે થયેલ મુલાકાતથી આરંભાય છે. તેમને તપતી-તક્ષકના પ્રેમ વિશે જાણ થઈ ગઈ છે. તેથી તપતી સુવર્ણાના ઓરડામાં પ્રવેશે છે, તે જ પળે માધવીને ઓરડા બહાર મોકલી દે છે અને માતૃસહજ ચિંતા અને લાગણીને સ્પર્શે તેવા બોલથી વાર્તા શરૂ કરે છે.

“સુવર્ણાએ તપતીનો હાથ ઝાલીને કહ્યું, ‘તું જાણે છે મારે તો તું જ દીકરો છે. તારે એકે ભાઈ નથી.’” (પા.

૩૯)

માતાની અસ્વસ્થતા તપતી સમજી ગઈ. અને બીજી વખતે વાત કરવાનું જણાવે છે. ‘બીજી વખત નહિ’ કહી સુવર્ણા વાતને નકારે છે અને જાણે એક સામાન્ય માતા વાત કરતી હોય એમ સીધું જ કહી દે છે,

‘મને એ છોકરો ગમતો નથી.’ અને ઉમેરે છે કે, ‘મારી આત્મજાને હીનકુળ – હીનાતહીન કુળમાં દેવાની નથી.’ (પા. ૪૧)

તપતી વિવાદ કરે છે.

‘બા તેં પિતાની પસંદગી જાતે કરી હતી અને તેય માતમહની સામે થઈને.’

સુવર્ણા ગર્વથી પોતાની પસંદગીનો બચાવ કરે છે.

‘કારણ કે હું કોઈ હીનકુળમાં નહોતી જતી.’ (પા. ૪૦)

આ બધા સંવાદ પ્રાચીન નહીં અર્વાચીન સમાજને ચિત્રિત કરે છે. તે વેળાએ તો અનુલોમ – પ્રતિલોમ લગ્નની છૂટ હતી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. છતાં આધુનિક સાંપ્રત સમયને પ્રાચીન સમયને સાથે જોડવા હોય તો, આધુનિક જીવનરીતિ, વિચારને આલેખવા સહજ બની જાય.

એક વખતે તક્ષક અને તપતી એકસાથે કામ કરતાં હતાં, ત્યાં માધવી અને સુવર્ણા આવ્યાં. સુવર્ણા તક્ષક સામે આંગળી ચીંધીને કહે :

‘મોં તને આની સાથે હળવા-મળવાની ના નહોતી પાડી ?’ અને તક્ષકને ઉપાલંબ આપતાં કહે છે,

‘બાવળ આવળ સાથે શોભે, પણ બાવળ બોરસલી સાથે ન શોભે.’ (પા. ૪૭)

સાંભળી અકળાયેલો તક્ષક તપતીનું હરણ કરી જવાની ધમકી આપી, આશ્રમ છોડી ચાલ્યો ગયો.

આમ સાંપ્રત સમય સંદર્ભ સતત અનુભવાતો લાગે. આશ્રમમાં કૃષ્ણ આવવાના છે, તેમના સ્વાગત માટેની તૈયારીઓ ચાલે છે. તેમના માટે અલગ ઓરડાની સજાવટ થઈ. આધુનિક આશ્રમ શાળામાં જ્યારે કોઈ અગત્યના મહેમાન આવવાના હોય ને જેવી હલચલ થાય તેવું અહીં વાતાવરણ સર્જાયું છે. ગાયો શણગારી દરવાજે સ્વાગત માટે ઊભી રાખવાની છે. દરમિયાન આરુણિ

તક્ષકને શોધવા નીકળે છે.

તક્ષક આશ્રમનો ત્યાગ કરી છોડી જતાં તપતીને મળવા બોલાવે છે. એટલે તપતી સુભદ્રને સાથે લઈ તેને મળવા ગઈ. બંનેના મનનું સમાધાન ન થતાં, તક્ષક ચાલ્યો ગયો. અહીં આશ્રમનાં ખેતરોમાં વહેલી પરોઢે ધાનની કાપણી ચાલુ હોય છે તે વખતે તક્ષક આશ્રમના ઉપવનને આગ લગાવી દે છે. આશ્રમવાસીઓ આગ હોલવવા માટે ઊમટી પડે છે. તપતી એક ટેકરી ઉપર ઊભી રહી, આગને જોતાં પોતાના મૃત્યુની ઇચ્છા કરે અને વિચારે છે કે અગ્નિ તેને સ્વાહા કરી જાય. ત્યાં જ કૃષ્ણ આવી તેના ખભે હાથ મૂકી આગને જુએ છે, પછી આકાશ તરફ નજર નાખી, તપતીને આશ્વાસન આપે છે :

‘પ્રભાત પહેલાં બધું શમી જશે, ગભરાઈશ નહીં તપતી !’ (પા. ૬૫)

આ કૃષ્ણ વચન આગ અને કથાના સઘળા ઊકળાટનું શમન કુરુક્ષેત્ર ખેલાયા પછી થશે તેનો ગર્ભિત સંકેત આપે છે. અહીં ચમત્કાર સર્જાય છે – વરસાદ પડે છે. પણ કૃષ્ણનું યુદ્ધક્ષેત્ર સજીવન થાય તે પહેલાં ધૌમ્યમુનિ – તપતી અને સુવર્ણાના મનોજગતમાં તો કુરુક્ષેત્ર રચાયું છે, સાથે તક્ષકનું કુરુક્ષેત્ર ભભૂકી ઊઠ્યું છે.

* * *

ચિંતામણિ દર વર્ષની જેમ આ વખતે પણ આશ્રમમાં આવે છે. ધૌમ્યમુનિને કામળી ભેટ આપે છે. અહીં આર્ય-અનાર્ય સંસ્કૃતિના સમન્વયનો પ્રયાસ થયો છે. તક્ષકને કૌરવપક્ષે રહેવાથી, તેમની જીત થશે તો લાભ થશે તેવા વિચાર સાથે કૌરવોને મળવા હસ્તિનાપુર પહોંચે છે. તપતી, કૃષ્ણ સાથે હસ્તિનાપુર ગઈ છે.

કૃષ્ણ, કૌરવ-પાંચવ વચ્ચેના સંઘર્ષમાં પાંડવોના પક્ષધર છે. અને યુદ્ધ અનિવાર્ય છે એવું માને છે. તે હથિયાર ધારણ કરવાના નથી અને નિષ્પક્ષ પણ નથી, તેવી સ્પષ્ટતા કરે છે. દરમિયાન તક્ષક ચિંતામણિને મળે છે, તે તેને લાજી મારે છે ત્યારે કૃષ્ણ તક્ષકનો બચાવ કરે છે અને આ યુદ્ધમાં અનાર્યો કોના પક્ષમાં રહે તેવી ચર્ચા કરતાં ભાવિ પેઢીને આ યુદ્ધથી બચાવી લેવા સહમતી સધાય છે. એક નવા સમાજની સંકલ્પના

કરવામાં આવે છે.

તપત્તી અને કૃષ્ણ યુદ્ધછાવણી ઉપપ્લવ્ય જઈ, દ્રૌપદીને મળ્યાં. કૃષ્ણ દ્યુત સભાને યાદ કરતાં દ્રૌપદીને વાતોને અનુમોદન આપતાં કહે છે :

“ના બહેન ના, તારું અપમાન કદી વિસરાય નહિ એવું છે.” (પા. ૮૧) અને યુદ્ધને અનિવાર્ય ગણે છે.

કૌરવપક્ષે સંધિકાર સંજય ઉપપ્લવ્ય આવ્યો, એટલે તેની સાથે કોઈ પણ સંજોગોમાં સંધિ ન થાય તેવું દ્રૌપદી કૃષ્ણને સમજાવે છે. કૃષ્ણ અને સંજય વચ્ચે સંધિવાર્તા યોજાઈ. રાજકારણના, સત્તાના આટાપાટા ખેલતાં ધર્મરાજ કહે છે :

“અમને ભાતૃયુદ્ધ નથી ખપતું પણ ન્યાય તો જોઈએ જ છે. જો તે ન આપવું હોય તો પછી કુરુક્ષેત્ર જ ભલે ન્યાય કરે.” (પા. ૮૭)

સંધિવાર્તા નિષ્ફળ ગઈ. સંજય હસ્તિનાપુર પાછો ગયો. યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા, સાથે તપત્તી પણ. અહીં એકલવ્ય આવ્યો છે. તે માને છે કે

“દ્રોણે તેનો અંગૂઠો નથી કાપ્યો, અર્જુને કપાવ્યો છે અને અર્જુને ખાંડવવન બાળ્યું છે.” (પા. ૯૩) એકલવ્ય કૌરવ પક્ષે રહેવાનો છે. કૃષ્ણ, તપત્તીને ખાંડવવનની આગમાંથી વાસુકિ અને ચિંતામણિને ખાંડવોથી છાની રીતે બચાવેલા તે ઘટના સંભારે છે. કૃષ્ણ મંત્રણા માટે જાય છે.

તપત્તી તક્ષકને મળે છે. તે તક્ષક માટે માંસ અને દારૂ લઈ જાય છે. ‘દર્શકિ’ આ પ્રસંગ વિના સંકોચે દર્શાવ્યો છે :

“બીજે દિવસે તપત્તી દ્રાક્ષાસવ અને ભૂંજેલું મૃગમાંસ લાવી હતી. પતરાળી પીરસતાં તે કહે, ‘આ સેવકોને થતું હશે કે આર્યકન્યા કેમ આ નાગ પાસે આવે છે.’” (પા. ૧૦૩)

તક્ષકને કૌરવોએ કર્ણની રથશાળાની ઓરડીમાં અપાયેલ ઉતારો તપત્તીને કહે છે. તેથી આવા હલકા ઉતારાની વાત સમજાવી, ખાંડવોનો પક્ષ સ્વીકારવા કહે છે. પણ કર્ણનો મુલાકાત માટેનો સંદેશ મળતાં તે કર્ણને મળ્યો. અને નાગલોકો વિષાક્ત બાણો દ્વારા કૌરવોની મદદ કરશે એમ જણાવી ‘બાણ પ્રયોગ’ કરી બતાવે છે.

કર્ણ નાગોને સાથે રાખવા સંમત થાય છે અને જણાવે છે કે જો કૌરવો વિજયી થશે તો દુર્યોધન પાસેથી ખાંડવવનનો અમુક પ્રદેશ તેમને અપાવશે, તેવી બાંહેધરી આપે છે.

* * *

કુંતી યુદ્ધશમનના એકભાગ રૂપે કર્ણને મળવા ગઈ. સાથે દાસી વેશે ગયેલ તપત્તીને કુંતીનો એક ઉદ્ગાર સંભળાય છે :

“આના કરતાં હું નાગકુળમાં જન્મી હોત !” (પા. ૧૦૯)

આ ઉદ્ગારથી તપત્તીને જાણ થાય છે કે કુંતી જ કર્ણની માતા છે. આ ઉદ્ગાર સાથે એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગજાતિમાં કે અનાર્યોમાં કુંવારી માતાને પોતાનો પુત્ર વહાવી દેવો પડતો નથી.

કૃષ્ણ, કર્ણ અને તપત્તી ઉપપ્લવ્ય જવા નીકળે છે. રસ્તામાં સુભદ્ર મળે છે એટલે તપત્તી અને સુભદ્ર તક્ષકના ગામ જવા નીકળે છે. દર્શક અહીં આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને ગામડાનાં વર્ણન કરીને તેમની સંસ્કૃતિ – સંસ્કારનાં દર્શન કરાવે છે. તક્ષકના ગામ પહોંચે છે. ચિંતામણિનું ઘર આર્ય-અનાર્ય સંસ્કૃતિનાં સમન્વયનું પ્રતીક છે. તપત્તીને અહીં યમમધુ (જવનો દારૂ)ને બદલે દૂધ આપવામાં આવે છે. ચિત્રરથને તપત્તી યુદ્ધ વખતે તટસ્થ રહેવા સમજાવે છે. ખાંડવવનનો નદીના કિનારાનો પ્રદેશ તેમને મળે તેવી આશા રાખે છે. તે અંગે તપત્તી ધર્મરાજને મળે છે ત્યારે સંવાદ કરે છે.

યુદ્ધના દિવસોમાં હર સાંજે તપત્તી અને તક્ષક મળે તેવી ગોઠવણ કરી, તપત્તી દ્રૌપદી પાસે રહેવા જાય છે. ભીષ્મપિતામહ જ્યારે બાણસૈયા પર મૃત્યુની રાહ જોતા હોય છે ત્યારે તેમની સેવા કરે છે. યુદ્ધકથામાં મહારથીઓ, રથીઓ, યોદ્ધાઓનાં મૃત્યુ થાય છે. યુદ્ધનાં છળ-કપટ, માન-અપમાન, વિરોધ-પ્રત્યાઘાત ચાલે છે. અભિમન્યુની હત્યાથી કૌરવ પક્ષે રહેલ તક્ષકનું મન બદલાય છે અને અર્જુનના મૃત્યુ માટે આપેલ ઝેરી તીર કર્ણના ભાથામાંથી બદલી નાખે છે. સાર્ણ તીર મૂકે છે. કર્ણનું કૃષ્ણ-અર્જુન અને શલ્યના કપટથી મૃત્યુ થાય છે. સુવર્ણાની ઇચ્છા માધવીનાં લગ્ન અશ્વસ્થામાના પુત્ર સાથે કરવા માટે,

સુભદ્ર સાથે સંદેશ મોકલાવે છે. જે કામ તપત્તીને સોંપ્યું. તેથી તક્ષક અશ્વસ્થામાના કુટુંબની ભાળ મેળવી જણાવે છે કે તેમનું કુટુંબ ભ્રષ્ટ થઈ ગયું છે. આમ યુદ્ધના અઢાર દિવસ પૂરા થયા.

તક્ષક અને તપત્તી ભીષ્મપિતામહને મળે છે. પિતામહ તક્ષક તપત્તી લગ્નગ્રંથિથી જોડાવાનાં છે તે વિગત કૃષ્ણ પાસેથી જાણી ગયા છે. આ બંનેને જોઈ તે રાજી થાય છે. તપત્તી પોતાની માતાની નારાજગીની વિડંબના પિતામહને જણાવે છે :

“મ્હે તેનું વરણ કર્યું છે, પણ માતાને હજી નથી રુચતું. નાગ છે ને !”

“મારી અપરમા તો મૂળે મત્સ્યગંધા હતી, પણ તે પાછળથી સત્યવતી બની. આ બધી તો સમાજ સુચારુ ઢબે ચાલે માટે કરેલી ગોઠવણ છે. તે કાંઈ ઈશ્વરદત્ત વિધાન નથી કે અનુલ્લંઘીય બને.” (પા. ૧૬૮)”

આમ પિતામહ દ્વારા કરાયેલ વિધાન તેમની લગ્નસંમતિ દર્શાવે છે.

* * *

તપત્તી આશ્રમ જવા નીકળે છે તેને સુભદ્ર મળે છે. તે આશ્રમથી તક્ષકના સમાચાર લાવ્યો છે કે, “માતાજીએ તક્ષકને કહેવડાવ્યું છે કે, તેની સામેની નિષેધાજ્ઞા તેમણે પાછી ખેંચી લીધી છે. એટલે અમે – હું ચિંતામણિ, તક્ષક, માધવી બધા આશ્રમમાં જઈશું તમે આવી પહોંચજો.” (પા. ૧૬૯)

અહીં સુવર્ણનું તક્ષકનું સ્વીકારવું લગ્નની સંમતિ બની. પણ આ સંમતિ મેળવવા માટે માધવી અને સુભદ્ર ખોટું ખોટું નાસી જાય છે, અને ધમકી આપે છે કે, જો માતા, તપત્તી અને તક્ષકને લગ્નની સંમતિ નહીં આપે તો તેઓ પણ પરણી જશે. અને તક્ષક તપત્તીનેય પરણાવી દેશે. તેમના આ ત્રાગાથી સુવર્ણ તક્ષકને માફ કરીને, માધવીને કહે છે :

“તારે જ્યાં પરણવું હોય, ત્યાં પરણજે !” (પા. ૧૦૭)

તપત્તી – તક્ષકના લગ્નની તૈયારીઓ શરૂ થઈ. ચિંતામણિ, તક્ષક દાસો સાથે આશ્રમમાં આવે છે. ઊનનાં વસ્ત્ર શાલ વગેરે સુવર્ણને આપે છે. લગ્નની સઘળી

વ્યવસ્થા આરુણિને સોંપી ધૌમ્ય હસ્તિનાપુર જવાના છે. દુર્યોધન મૃત્યુ પામ્યો છે એટલે યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થવાનો છે. ધૌમ્યમુનિ પાંડવોના કુલગુરુ છે. લગ્ન પછી તપત્તી તક્ષક સાથે જવાની છે. આમ સઘળી વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ. તક્ષક ઉપવનમાં ફરવા નીકળ્યો. એ એક વડ નીચે અશ્વસ્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને સૂતેલા જુએ છે. તે એમને ઓળખતો નથી છતાં તેમનું સ્વાગત કરી દૂધ પિવડાવે છે. અને તેમની હિલચાલ જાણવા વડ ઉપર છુપાઈ જાય છે. થોડી વારે એ ત્રણ જણ છુપાવેલા રથમાં બેસી યુદ્ધ શિબિર તરફ જવા નીકળે છે. તક્ષક તેમની પાછળ દોડે છે, પરંતુ ઠોકર વાગતાં પડી બેભાન થઈ જાય છે. પેલા યુદ્ધશિબિરમાં જઈ દ્રૌપદીનાં પાંચ પુત્રોની હત્યા કરી, શિબિર સળગાવે છે. તક્ષક ભાનમાં આવી આગથી બચીને આશ્રમ પાછો જાય છે.

પેલી તરફ પોતાના પાંચ પુત્રોને ન બચાવી શકનાર પાંડવોને દ્રૌપદી ઉપાલંભ આપે છે. થોડા સમયમાં ઘણું બની જાય છે. કૃષ્ણ આવે છે, દ્રૌપદીને તીખા સ્વરે જણાવે છે :

“યુદ્ધ કોઈની દયા કે કોઈની માયા રાખે છે કે, તે આપણી રાખે !” (પા. ૧૭૬)

કૃષ્ણ અને તપત્તી આશ્રમે ગયાં. અશ્વસ્થામાવાળી ઘટના સુવર્ણને જણાવી. તો એ કહે છે :

“એણે બ્રાહ્મણકુળ ડુબાડ્યું. અરધું તો દ્રોણે કર્યું હતું, એણે પૂરું કર્યું. હવે બ્રાહ્મણો કેમ ઊંચું મોં કરી શકશે ! બ્રહ્મઘાતી”

અને અન્ય કોઈ ઘટના બને તે પહેલાં તપત્તી અને તક્ષક તથા માધવી – સુભદ્રનાં લગ્ન આટોપી લેવાયાં. વરઘોડિયાંને ઉતારા અપાઈ ગયા.

વહેલા પરોઢિયે ધૌમ્યમુનિનો અવાજ સંભળાયો : “પાપી, અશ્વસ્થામાએ બ્રહ્મશિર છોડ્યું લાગે છે.”

બ્રહ્માસ્ત્રની આગથી આખો આશ્રમ રાખના ઢગલામાં ફેરવાઈ ગયો. આરુણિ અને સુવર્ણ મૃત્યુ પામ્યાં. બાકીનાં બચી ગયાં. કૃષ્ણ અશ્વસ્થામાને બંધી બનાવી લાવ્યા અને કહ્યું કે આ અશ્વસ્થામાએ દર્ભની સળી મંત્રીને બ્રહ્મશિર છોડ્યું હતું. તેની સામે મેં અર્જુનને બ્રહ્માસ્ત્ર છોડવાનું કહ્યું. સર્વત્ર વિનાશ સર્જાયો. મેં બંનેને બ્રહ્માસ્ત્ર

પાછું ખેંચવા કહ્યું. અર્જુને પાછું ખેંચ્યું. અશ્વસ્થામાને બ્રહ્માસ્ત્ર પાછું વાળતાં આવડતું નહોતું એટલે એની દિશા બદલી ઉત્તરાના ગર્ભતરફ મોકલી ઉદ્દેશતાથી બોલ્યો :

“બ્રહ્માસ્ત્ર અફર છે, પાંડવોનું બીજ નહીં રહે. મહારાજ પાસે મેં પ્રતીક્ષા લીધી હતી કે તેમના વંશને હું નિશેષ કરીશ. તે થશે જ !”

તેના સંદર્ભે ગર્ભ-બાળક બચાવવા કૃષ્ણ કહે છે :

“તો તું, અને આ બધાં સાંભળી લો, ઉત્તરાનો ગર્ભ નહીં મરે : તે સજીવન રહેશે. ત્રિભુવનની કોઈ શક્તિ તેનો નાશ નહિ કરી શકે.” (પાન ૧૯૧-૧૯૨)

ત્યાં દ્રૌપદીએ તેના પુત્રોના મરણ થતાં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, જેણે એના પુત્રોનો વધ કર્યો છે, તેના મસ્તક પર બેસીને સ્નાન કરશે ! ભીમ અશ્વસ્થામાને લઈ દ્રૌપદી પાસે લઈ ગયો. તેના માથાના મણિને દ્રૌપદીના ચરણ પાસે મૂક્યો. અશ્વસ્થામા ભાગી ગયો, પણ બ્રહ્મશિરની અસરથી ઉત્તરાનો પુત્ર મૃત અવતર્યો. કુંતી, દ્રૌપદીએ વિલાપ કરતાં કૃષ્ણને કહ્યું :

‘કુળનાશ થઈ ગયો.’

કૃષ્ણે ઉત્તરાના પુત્રને ખોળામાં લઈ, હજી બ્રહ્મરંધ ગરમ છે, એમ કહી તાળવે તેલ ઘસ્યું. દેવાધિદેવને પ્રાર્થના કરી.

“અને... અને... બધાં દિગ્મૂઢ બની જોઈ રહ્યાં. બાળકનો શ્વાસ પાછો વળતો હતો. તેના હાથપગ સહેજ હાલ્યા, ધીમે ધીમે તેની આંખો ખૂલી. સૌની આંખો ખૂલી...” (પા. ૨૦૦)

અહીં નવલકથા અટકે છે.

* * *

મહાભારતનું ફલક વિશાળ છે. તેમાંથી થોડુંક ગાળી ચાળી – અંબોરણ કરીને લખવું સહેલું નથી. આધુનિક સમાજનો પરિવેશ, સમાવવો તેથીય અઘરું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભારતીય સાહિત્યમાં ઘણા ઘણા સાહિત્યકારોએ મહાભારતના કથાવસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને રચનાઓ કરી છે. પણ તેમાંના ઘણાખરા વ્યાસજીને ચીલે ચાલીને, તેમની આણમાં રહીને રચના કરતા રહ્યા છે. થોડાક વ્યક્તિગત ઉન્મેશ જોડ્યા છે, પરંતુ આધુનિક જીવન પરંપરાને તેની સાથે જોડતા નથી. જ્યારે

દશકે ગાંધીવાદી આધુનિક વિચારધારા, પરિવેશ, પરંપરા ભંજકતા અને નવમાર્ગ ચીંધામણ સાથે કુરુક્ષેત્રની રચના કરી છે. એ અહિંસાના આદર્શને ઉજાગર કરે છે. સામાજિક સમરસતાને આવકારે છે એટલું જ નહીં વિચારને અમલમાં મૂકવા પાત્રોને સજાગ કરે છે. તેમણે પોતાના સ્વકથન સંવેદનમાં ભલે એમ કહ્યું હોય કે તેમને કૃષ્ણનું દર્શન વ્યક્ત કરવું હતું, તેમ થયું નથી ઊલટું કૃષ્ણ જ કુરુક્ષેત્રના સર્જક હોય એવી છાપ ઊપસે છે.

નવલકથામાં સમય સંકલના બહુ સંકુલ છે, એકસૂત્રતાનો અભાવ ખટકે છે. કથાના અંકોડા મેળવવા અઘરા છે. અઢાર દિવસના આવનારા યુદ્ધની આજુબાજુ ઘૂમરાતી નવલકથા છેલ્લા દિવસ પછી ગૂંચવાઈ ગઈ છે. તપતી અને તક્ષકના પ્રણયને પાર ઉતારવાની નેમને વર્તતી આ કથા મહાભારતના હાર્દ સમા કુરુક્ષેત્રને ઊંડળમાં લે તે વાત જ અનોખી ભાસે છે. કથાની સફળતા – નિષ્ફળતા વાચકે વાચકે બદલાય એવું લાગે. જે વાચક મહાભારતના કથાવસ્તુને જાણતો નથી તેને આ કથા પામવી અઘરી પડે જ. ઘણું અવઢવમાં છૂટી ગયું છે. તેમ છતાં વ્યાસજીના કુરુક્ષેત્રના શંખનાદ સાથે ગાંધીની અહિંસાનો રૂપકડો અવાજ રણકતો લાગે. બે સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન થયો એ જ મોટી ઘટના છે.

કુરુક્ષેત્ર આપણને મહાભારતનો હિસ્સો ન લાગે એવું પણ બને. પણ મહાભારત રચયિતાએ એમના “સાવિત્રી” શ્લોકમાં કહ્યું છે.

‘ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ ।

યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્સ્વચિત

॥

(ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો અંગે જે આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે જ બીજે પણ નિર્દિષ્ટ છે અને જે અહીં નથી કહ્યું તે અન્યત્ર કોઈ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું નથી.)

એટલે આ ‘કુરુક્ષેત્ર’ ગ્રંથ પણ મહાભારતનું ‘તક્ષક – તપતી’ પર્વ ગણી જ શકાય.

(નવલકથા : કુરુક્ષેત્ર : લે. મનુભાઈ પંચોળી – ‘દર્શક’)

હયાતીની નિયતિનો નોંધપાત્ર કથાપ્રયોગ

રાધેશ્યામ શર્મા

સંગીત, ફિલ્મ, ચિત્ર, કાવ્ય આદિ કળાઓના બહુમુખી ચાહક, વિવેચક શ્રી અભિજિત વ્યાસના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'નિયતિ'ની વાર્તા 'હસ્તી' કેટલીક રીતે નોંધપાત્ર છે.

કથાનાયક ડાયરી લખે છે. સાથે નવલકથા 'હસ્તી' લખે છે. સમાન્તરે નાયિકા-પત્ની લિપિકા સાથેની ઘટનાઓ, મનોકલ્પનાઓ આત્મીય સંબંધની સાક્ષી પૂરે છે.

કથાની સંરચના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિભાજિત કરી લેખકે સંવેદનશીલ નાયકના ચરિત્રની સંકુલતા તેમજ નિખાલસ નિઃસંકોચતા સંવાદમાં અને વર્ણનમાં તાદૃશ કરી છે.

નાયકના ચિત્તનના આકાશમાં રાત્રે, નવલકથાકારોનાં પાત્રો પસાર થાય છે. દા. ત. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની મીરાં, રાવજી પટેલની ક્ષમા-લલિતા, કુન્દનિકા કાપડિયાની સુરમા, રવીન્દ્રનાથની સૂચરિતા, સત્યજિતની ચારુલતા...

ઓછું હોય તેમ શરદબાબુના નાયક 'દેવદાસ'ની ફિલ્મ મોર્નિંગ શોમાં નીરખી પારુ અને ચંદ્રમુખીને પણ સમાહિત કરે છે, સ્મૃતિમાં.

દેવદાસને જોઈ નાયક હસતો નથી. શાથી ? 'દેવદાસ રડી પડશે એ ભયથી !'

વાર્તારંભે નાયકને 'બધું શાંત ભાસે છે. સ્મશાનની જેમ'; વાર્તાના ઉત્તરાર્ધમાં આકસ્મિક ઘટના બનવાની છે એનું ઇંગિત અહીં સૂક્ષ્મતાથી પ્રસ્તુત છે. નાયક ટોળાંઓથી હંમેશાં દૂર ભાગે છે.

શનિવાર, ૨૦ સપ્ટેમ્બરની ડાયરીમાં કન્ફેસ કરે છે : મને આ દીવાલો ઉલ્લંઘીને ભાગી જવાની ઇચ્છા થાય છે. (પૃ. ૪૩)

આ એસ્કેપિસ્ટ કોરિડોરનું ઉપશમન નાયકના સિતારવાદનની આવડતમાં સંધાય-સંધાય છે, પરંતુ એ

પછીનું વર્ણન ઘોતક છે :

'સિતાર પર ધૂળ ચડવા લાગે છે.

તુંબડા ઉપર ચડેલી ધૂળમાં હું આંગળી વડે નામ લખું છું.

પછી તેમ મૂકીને જ ધૂળ ચડવા દઉં છું.' (પૃ. ૪૨)

(હૃષિકેશ મુકરજીની ફિલ્મ 'અનુરાધા'માં પણ

સિતાર પર રજોટી ચોંટ્યાનો પ્રતીકાત્મક ઇશારો યાદ આવે.)

સિનેમાની પરિભાષાની જાણકારી પણ નાયકમાં કર્તાએ પીરસી છે. દા. ત. "આકૃતિઓ આસ્તે આસ્તે 'આઉટ ફોક્સ' થઈ ગઈ." તરત કાવ્યમય કરુણ દૃશ્યનિરુપણ :

'પવન આજે અધીર નથી. અને ઝાકળના ભારથી દબાયેલા ઘાસને ઊભા થવાની અધીરાઈ પણ નથી. ત્યાં શ્યામ ગુલાબ પરનાં ઝાકળ બિંદુઓ પણ હજુ અર્ધસૂકાયેલાં છે. વાદળોએ સૂર્યને મુક્ત કરતાં જ એ કેવા ચમકી ઊઠ્યા... તારા ચહેરા પર જેવી રીતે અશ્રુબિંદુઓ ચમકે તેવી જ... આ જ કલ્પના એક વખત રડાવી ગઈ હતી, આજે તો માત્ર ઉદાસીન જ...' (પૃ. ૪૦)

નાયકનું એન્જોજમેન્ટ થાય છે 'લિપિકા' સાથે. (ભૂલતો ના હોઉં તો, 'લિપિકા' રવીન્દ્રનાથનો પણ સંગ્રહ છે) પ્રેમ 'વ્યાસા' નાયક પછી તો પરીલોકમાં પહોંચી જાય છે :

'મારા ખોવાઈ ગયેલાં પાત્રોના વમળમાં હું લિપિકાને જોવા મથું છું, પણ વ્યર્થ. પાંપણો વચ્ચે અફાટ રેતીનો સમુદ્ર બેસી ગયો છે. રણદ્વીપની લીલીછમ નાળિયેરીની ટાઢાશ જેવું સ્વપ્ન ગઈ કાલે રાત્રે મને પરીલોકમાં ખેંચી ગયું.' (પૃ. ૪૩)

પરીલોક પછી તરત જ સમી સાંજનો રેતીનો અનંત સમુદ્ર, ઉદાસ નાયકની પાંપણો વચ્ચે આવીને બેસી જાય છે !

પુત્રી ચિદંબરા આવી ગયા પછી પ્રેયસી સમી પત્ની વિપિકા સાથેના નાયકના વ્યવહારની સમતા-વિષમતા, વર્તન અને ભાષામાં વાસ્તવની ચોટ દર્શાવાઈ છે :

‘આજે હું વિપિકા સાથે ઝઘડ્યો. ગધેડી છે સાલી. મને ડાયરી લખવાની ના પાડે છે. અને પોતે મોડે સુધી છાપું વાંચે છે... હવે અહીં જ નવલકથા પૂરી કરી દઉં...’

હેમિંગવેએ કહ્યું છે ને, ‘વાર્તાને ગમે તેટલી લંબાવતાં આખરે તો મૃત્યુ જ આવે ને’ (વાર્તા-આરંભે નાયકને બધું શાંત ભાસે છે. સ્મશાનની જેમ.)

એક તરફ પ્રેમ અને બીજી બાજુ આસન્ન મૃત્યુ, મોટા સર્જકોની કથા-આકૃતિઓમાં પણ ડોકાયું છે.

શનિવારે વિપિકા સાથે, રિસામણાં-મનામણાં પછીનું વર્ણન, એની સાથે પ્રગાઢ તદ્દપતા સાધવા ચાહતા નાયકે કેવી રીતે કર્યું : આજે સૂતાં પહેલાં વિપિકાને ગાઢ આશ્વેષમાં લઈ ચુંબન કર્યું. મારી ઊર્મિઓને પીગળાવવા જ. હું તેનામાં ભળવા મથતો હતો, પણ... થાકને કારણે નીંદર સરસ આવી. (પૃ. ૪૪)

રવિવારે ‘હસ્તી’ નવલકથા પ્રકાશકને આપવા જવા તૈયાર થયો અને બારણે પહોંચ્યો ત્યાં પુત્રી ચિદંબરા બે હાથ આડા કરીને બોલી, “તમને નહીં જવા દઉં.”

છતાં નાયક પુત્રીની દીવાલ ભેદીને ચાલતો થયો. મમળાવવા લાગ્યો. “ચેતે નાહિ દિબં ! શનિ તોર શિશુમુખે, સ્નેહેર પ્રબલ ગર્વવાણી, સૌહે તુકે” (પૃ. ૪૪)

દીકરી ચિદંબરાએ ‘નહીં જવા દઉં’ કહ્યું તોપણ નાયક ‘હસ્તી’ સાથે ગયો... ગયો... ગયો... વાર્તારસિકોને થાય ક્યાં ગયો ? ગયો ક્યાં ?

તો વાર્તાકારનો માસ્ટર સ્ટ્રોક ‘ઉત્તરાર્ધ’માં જાણવા મળશે. પત્ની વિપિકા, પતિ નાયકને સંબોધી ‘નિવેદન’ કરે છે :

‘આજથી એક વર્ષ પહેલાં આપનું આકસ્મિક મૃત્યુ થયું. આપની આ નવલકથા ‘હસ્તી’ હું પ્રગટ કરું છું. અભિલાષા છે આપનું જીવન કોઈકની પ્રેરણા બને.’ – વિપિકા, ૪ જુલાઈ.

હસ્તી એટલે હયાતી. અસ્તિત્વ. હયાતી પર નિયતિએ ઓચિંતો એવો આઘાત કર્યો કે એક્સિડન્ટમાં વિપિકાનો પતિ અને ચિદંબરાનો પિતા દારુણ રીતે મૃત્યુ

પામ્યો !

નાયકની હસ્તી, ‘હસ્તી’ નવલકથા જોવા ના પામ્યો.

લેખકે ડ્રામેટિક ‘કન્ટ્રી-જસિ’નો વિનિયોગ ટૂંકા ઉત્તરાર્ધમાં એટલી સફળતા તેમજ કૌશલ્યથી કર્યો છે કે કથાપ્રયોગ ધ્યાનાર્હ લાગે.

અભિજિત અમેરિકન સ્ક્રિપ્ટરાઇટર બેન હેક્ટને જાણતા હશે. તેમણે સમય વિશે લખેલું અહીં ઘણું બંધ બેસતું આવે :

‘ટાઇમ ઇઝ અ સર્કસ ઓલ્વેઝ પેકિંગ અપ એન્ડ મુવિંગ અવે’

આ વાર્તામાં પહેલી પછી બીજી મૃત્યુતિથિ પણ વિપિકા – ચિદંબરા સ્મૃતિ-સંવેદન-વેદનાપૂર્વક ભોગવે છે.

સમય એવું સર્કસ છે જે સરંજામ સંકેલીને આગળ ગતિ કર્યા વિના ના રહે.

દીકરી ચિદંબરાને મોટી થતી ભાળી માતા વિપિકા, પતિ નાયકને યાદ કરી બોલે છે :

એ જ સુંદર મુખાકૃતિ જાણે તમારો જ ચહેરો. “નહીં જવા દઉં” તેમ કહેતી હતી ને તમે ગયા...

આજે જ્યારે બધા તમારી ‘હસ્તી’માં પાત્રોની શોધ કરે છે ત્યારે હું ખુદ પાત્રવિહોણી છું તેનું શું ?

વિપિકા આનંદવિભોર થાય છે, દીકરીની આંખોમાં પોતાનું નાનું પ્રતિબિંબ જોઈને. હવે છેલ્લી ૪ જુલાઈની ડાયરી ચિદંબરા લખે છે પણ આજનું પૃષ્ઠ માતા વિપિકા જ લખે એવો એનો આગ્રહ હતો. અહીં લેખકે ‘હો’ શબ્દ લખી આત્મીયતાનો યાદગાર ટહુકો ગેહકાયો છે.

વ્યાસ અભિજિતે ‘ઉત્તરાર્ધ’ના કરુણમાં જ કૃતિ પરાકાષ્ટા વણીને પરંપરાગત અંતને જતો કર્યો, તો ત્યાં પૂર્ણાહુતિ ના કરી. ત્યાર બાદ મધુર સમાપન મા-દીકરીના ભાવ-ઐક્યમાં રચી જોવાનો પ્રયોગ કર્યો.

સિને – પટકથાઓમાં આવાં ઉદાહરણો રૂપેરી પરદે લહેરાય છે. વાર્તાઓમાં પણ આવા દાખલા મળે.

પરંતુ ‘હસ્તી’નું સંરચન, પાત્રાનુરૂપ ગદ્ય, ડાયરીની આનુપૂર્વીનો પ્રબંધ અને સામગ્રીનું આકલન પ્રસ્તુત પ્રયોગનું વિશિષ્ટ સ્તર સિદ્ધ કરે છે.

દિસે અરુણું પરભાત

રાજેશ પંડ્યા

‘અર્વાચીન કવિતા’માં કવિ સુંદરમ્ કવીશ્વર દલપતરામ વિશે લખે છે : ‘દલપતરામ પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચેના સેતુ જેવા છે. તેમનો એક પગ પ્રાચીનકાળમાં અને બીજો પગ અર્વાચીનકાળમાં છે.’ દલપતરામના વિવેચનને પણ આ વાત લાગુ પાડી શકાય.

પ્રાચીનકાળમાં, સંસ્કૃત સાહિત્યમીમાંસા ઘણી સમૃદ્ધ હતી. મધ્યકાળમાં તો એ ભવ્ય ભૂતકાળ બનીને રહી ગઈ. ક્યાં આનંદવર્ધનનો ધ્વનિસિદ્ધાંત તથા અભિનવ ગુપ્તનો રસવિચાર અને ક્યાં ‘સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક’ વાળી શામળની કવિતા સમજ. હેમચંદ્રાચાર્યથી જગન્નાથ સુધી ભારતીય કાવ્યવિચાર જરૂર વિકસતો ને વિસ્તરતો જાય છે, પરંતુ મધ્યકાળની નૂતન પ્રાદેશિક ભાષાઓથી તો એ ઠીક ઠીક અળગો રહે છે. આ નવભાષાઓ જેટલો સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો નહીં, એટલો વ્રજ ભાષાના કાવ્યશાસ્ત્રનો પ્રભાવ ઝીલે છે. અર્વાચીનકાળના આરંભે, ગુજરાતીમાં કવિ દલપતરામ એનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. માત્ર કવિતા જ નહીં પણ કવિતાનું શાસ્ત્ર કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર રચના માટે પદ્યનું વાહન સ્વીકારવાની પરંપરા દલપતરામ પણ જાળવી રાખે છે. દલપતરામનું આરંભકાલીન વિવેચન પદ્યબંધમાં છે. જે જમાનામાં ‘ભરૂચના કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ’ પણ પદ્યમાં રચાતો હોય એ જમાને દલપતરામ કાવ્યશાસ્ત્ર, પિંગળશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર ને રસશાસ્ત્ર પદ્યમાં રચે એ સ્વાભાવિક છે. એવું કેટલુંક પદ્યવિવેચન નમૂના દાખલ અહીં આમેજ કર્યું છે. આજે તો એ અવશિષ્ટ અંશો જ ગણી શકાય.

જોકે દલપતરામે જે થોડુંક ગદ્ય વિવેચન લખ્યું છે એ કંઈક ટકી રહે તેવું છે. ખાસ તો, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં તેમણે ચલાવેલી લેખમાળા ‘ગુજરાતી ભાષાના કવિઓનો ઇતિહાસ.’ આ લેખમાળામાં એમણે લગભગ પચીસેક મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓ વિશે નાનીમોટી નોંધ લખી

છે. એમાં એક બાજુ અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ જેવા પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ છે તો બીજી બાજુ વલ્લભ, પ્રીતમ, રઘુનાથ, ધીરો જેવા (તે કાળે) ઓછા જાણીતા કવિઓ પણ છે. એમણે નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી), મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ જેવા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના, નજીકના પુરોગામીઓ વિશે પણ લખ્યું છે અને ડુંગર બારોટ જેવા ચારણ કવિ તથા ઉદેરત્ન જેવા જૈનકવિ વિશે પણ લખ્યું છે. આમ દલપતરામે સર્વ સમાવેશકનો અભિગમ રાખ્યો છે.

સુધારક યુગમાં સાહિત્યના ઇતિહાસલેખનની કોઈ પૂર્વભૂમિકા ન હોવાને કારણે આ ઇતિહાસ વિગતલક્ષી વધુ છે, મૂલ્યાંકનલક્ષી ઓછો. વળી, નીતિવિચારના દાબને લીધે દલપતરામની રસવૃત્તિ ઘણી મર્યાદિત હતી. કદાચ, એટલે જ દલપતરામ, શામળને, પ્રેમાનંદ કરતાં વધુ સારા કવિ ગણે છે. એ વખતે પ્રેમાનંદ અને શામળના ચઢિયાતાપણા વિશે જે વિવાદ ચાલેલો તેમાં દલપતરામે શામળનો પક્ષ લીધો હતો. એથી એમની પ્રેમાનંદના વિરોધ તરીકેની છાપ ઊભી થઈ. આપણા છાપગ્રાહી વિવેચને એને વધુ દૃઢ કરી. એ છાપને સાવ ધરમૂળથી બદલી નાંખે છે ‘...કવિઓનો ઇતિહાસ’માંનું પ્રેમાનંદ વિષયક લખાણ. એમાં દલપતરામની ઊલટ આ રીતે છલકાય છે :

‘..આજ સુધી સઉથી પહેલા નંબરમાં ગણવા લાયક તો વડોદરામાં પ્રેમાનંદ ભટ્ટ થયો. (...) તેણે વાણીની મીઠાશની (તો) હદ વાળી છે. (...) ગુજરાતી ભાષામાં બોલનારા લાખો માણસો થઈ ગયા, અને હાલમાં પણ છે; અને કવિતાનો અભ્યાસ આખી ઉંમર સુધી કરનારા કેટલાએક થઈ ગયા પણ પ્રેમાનંદને વિસારિયે, એવી કોઈની વાણી સાંભળવામાં આવી નથી. (આ પ્રશંસાને તેઓ ત્યાં સુધી લઈ જાય છે કે) જો મહેનત કરવાથી એવી કવિતા આવડતી હોત, તો હું પણ

પ્રેમાનંદના જેવો કવિ થાત (પછી પોતાની અશક્તિનો સ્વીકાર કરતા કહે છે) પણ તેના જેવો થયાની કોઈ દિવસે મારી આશા નથી, એ હું ખરા દિલથી કહું છું.’

એક અર્વાચીન કવિની, એના પુરોગામી મધ્યકાલીન કવિ વિશેની આ ઊલટ આપણને જરાય કૃતક લાગતી નથી. આવા, વિવેચનઅંશોના પુનર્વાચનથી જ જે-તે કવિ-વ્યક્તિ વિશે આપણે બાંધી લીધેલી છાપ બદલાતી હોય છે. ઓગણીસમી સદીના સાહિત્યલેખનમાં આવું ઘણું પડ્યું છે.

નર્મદ એમની આત્મકથા ‘મારી હકીકત’માં લખે છે : ‘મુંબઈથી આગબોટમાં સુરત આવતાં વલસાડ આગળથી જે હવા બદલાતી લાગતી તે હજી મને સાંભરે છે.’ આ વિધાન આમ તો પ્રાકૃતિક આબોહવા વિશે છે, પરંતુ તે વખતની સાહિત્યિક આબોહવાને પણ એ એટલું જ લાગું પાડી શકાય. ૧૯મી સદીને અરવેક પહોંચતાં જે ઘણુંક ઘણું બદલાયું એમાં એનું ઇંગિત જણાય. સુધારકયુગમાં જે અવનવા આરંભો થયા એમાં સાહિત્યવિવેચનનો પણ આરંભ થયો. એ અર્વાચીન યુગનો અરુણ એટલે નર્મદ. એ ઓગણીસમી સદીને ઉગમણે નર્મદે નવપ્રકાશ જોયો. એને ઓળખ્યો ને પછી આળખ્યો આ રીતે : ‘દિસે અરુણું પરભાત.’

નર્મદે જીવનમાં ને સાહિત્યમાં જે નિતનવાં કમઠાણ કર્યાં એ તો આ ભળભાંખળાના તેજઝબકાર. એમનું વિવેચન પણ એવો જ એક તેજવિસોટો. એમનો ‘કવિ અને કવિતા’ નિબંધ આજની બદલાયેલી કાવ્યવિભાવના છતાંય હજી તાજો, અને રસપ્રદ જણાશે. આ લેખમાં એમની કાવ્યસમજ ઠીક ઠીક અધકચરી લાગશે પણ સાવ ધૂંધળી તો નહીં જ લાગે. નર્મદ સામે, ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચન નમૂના હતા નહીં. એણે તો પરિભાષા પણ નવેસરથી ઘડવાની હતી. વિવેચનની પરિભાષા બાબતે જ્યારે આજે પણ ખાસ ચોકસાઈ રખાતી નથી ત્યારે જોસ્સો, તર્કબુદ્ધિ, રસજ્ઞાન જેવા પારિભાષિક શબ્દો માટે એમના પ્રત્યે માન થયા વિના રહે નહીં. વિવેચનની બદલાયેલી પરિભાષા વચ્ચે પણ આ શબ્દો હજી કેટલેક અંશે ટકી રહ્યા છે. એનું હજીય કેટલુંક ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. એ આપણા વિવેચનના ઇતિહાસમાંથી સહેલાઈથી

ભૂંસી શકાશે નહીં. એટલું જ નહીં, આ નિબંધમાં આવતું ‘કવિતા જેને વશ છે તે કવિ નથી, જે કવિતાને વશ છે, તે કવિ હોય ખરો.’ એ વિધાન તો આજેય દરેક કવિજને હૈયામાં સંઘરી લેવા જેવું છે. કવિતા જાતિ, શીઘ્રકવિતા કે ગુજરાતી કવિતા જેવા વિવેચન નિબંધોમાં પણ નર્મદ કાવ્યવિચારના કેટલાક નૂતન ચમકારા તમને જોવા મળશે.

કાવ્યવિવેચન જેમ ગદ્યવિવેચનમાં પણ નર્મદે પહેલ કરી છે. નવી ગદ્યકથા – નવલકથા માટે એમને તરત કોઈ સંજ્ઞા સૂઝતી નથી એટલે ‘ગાથા’ અથવા ‘વારતા’ જેવા પર્યાય યોજે છે, છતાં નવલકથા અને વાસ્તવ જીવનનો જે સંબંધ છે તે તો એમણે બરોબર ઓળખ્યો છે. એ લખે છે : ‘ગાથાઓ જિંદગી તથા સંસારી રીતભાતનું બરાબર ચિતાર આપે છે અને મનના જે ભાવ (passions) તે પૂરા છે કે અધૂરા કે ખોડવાળા છે તે શોધી બતાવે છે.’

નર્મદનો ગુજરાતી વિવેચનક્ષેત્રે વધુ એક મહત્ત્વનો આરંભ તે ‘કવિચરિત્ર.’ નર્મદ, દલપતરામ જેમ કવિઓનો ‘ઇતિહાસ’ એ શબ્દ પ્રયોજતા નથી, છતાં દલપતરામ કરતાં વધુ સારી ઇતિહાસસૂઝ દાખવે છે. એમણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓના ઐતિહાસિક સંદર્ભો પણ ઠીક ઠીક જાળવી લીધા છે. એ માટે વડોદરા, ડભોઈ જેવાં સ્થળોની રૂબરૂ મુલાકાત લઈ, જુદીજુદી વ્યક્તિઓને મળી જાતતપાસ પણ કરી છે. એથી આ કવિચરિત્રો વધુ પ્રમાણભૂત બન્યાં છે. ‘કવિચરિત્ર’માં કેટલાક કવિઓ વિશે નર્મદનો તર્કપૂત સંશોધનાત્મક અભિગમ અને તદજજન્ય મૂલ્યાંકન આજે પણ પ્રસ્તુત જણાશે. જેમ કે, ખંભાતના આખ્યાનકવિ વિષ્ણુદાસ વિશેનું આ નિરીક્ષણ : ‘વિષ્ણુદાસે મોટાં પુસ્તકો કર્યાં છે પણ તેમાં નીરસ કથન જ છે. (...) ભાષા થડકતી, શબ્દપ્રયોગ ખોટા, અલંકાર તાણી તૂસી યોજેલા, વાક્યોની પુનરુક્તિ ઇત્યાદિ બહુ દોષ છે.’ નર્મદ તો અખા જેવા મોટા કવિ વિશે પણ બેધડક સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે : ‘એનાં વેદાંતનાં પુસ્તકો જ્ઞાન ઘણું આપે છે પણ તેથી વાંચનારનું કોમળપણું વધતું નથી. (...) એ પુસ્તકો કરતાં છપ્પામાં કવિતા વિશેષ જણાય છે. અખાને જ્ઞાની દાખલ ઘણું માન છે, પણ કવિ દાખલ એ બીજા વર્ગમાં આવે છે.’ જે કાળે ગુજરાતીમાં

સાહિત્યના ઇતિહાસની કોઈ વિભાવના નહોતી ત્યારે નર્મદે આ 'કવિચરિત્ર' લખી, આદર્શ માંડણી કરી આપી છે. ને આપ આવડી રીતે સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખા પણ આંકી બતાવી છે.

જેમ મધ્યકાલીન વાર્તાઓ વિશે તેમ મધ્યકાલીન કૃતિઓનાં સંપાદન બાબતે પણ નર્મદેનું દષ્ટિબિંદુ ઘણું નરવું લાગે છે. નર્મદે પ્રેમાનંદના 'દશમસ્કંધ'ની વાચના પ્રથમવાર તૈયાર કરી આપી છે. એની અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં લખાયેલી બે પ્રસ્તાવનામાં નર્મદે મધ્યકાલીન કૃતિનાં સંશોધન અને સંપાદન વિશે પાયાની વિચારણા રજૂ કરી છે. કૃતિની એકાધિક હસ્તપ્રતોની વિગતો, એ પ્રતોનાં રચનાવર્ષ, પ્રતોની લેખનરીતિ, એનું શબ્દભંડોળ, સંપાદન માટે નક્કી કરેલી મુખ્ય પ્રત અને પાઠાંતરો એમ લગભગ દરેક પાસાંને નર્મદે આવરી લે છે. આ પ્રસ્તાવનાઓ દ્વારા આપણા મન પર નર્મદના ચંચળ કવિ વ્યક્તિત્વથી જુદા એવા ધીર સંશોધક વ્યક્તિત્વની છાપ પડે છે. આવું જ બીજું સંપાદન તે 'નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતો' છે. એની પ્રસ્તાવના પણ સાંસ્કૃતિક અભ્યાસની દષ્ટિએ ઘણી મહત્ત્વની છે.

નર્મદની સાહિત્યપ્રીતિનું એક વધુ પરિમાણ મહાકાવ્યો વિષયક લખાણોમાં પ્રગટ થાય છે. નર્મદે રામાયણ, મહાભારત એ બે ભારતીય મહાકાવ્યો અને ઇલિયડ એ ગ્રીક મહાકાવ્યના સાર આપ્યા છે. રામાયણ અને મહાભારતની કથા ભારતીય - ગુજરાતી પ્રજાને કંઈકે પરિચિત હોઈ તે ટૂંકસાર આપે છે. જ્યારે ગ્રીક મહાકાવ્યનો ગુજરાતી પ્રજાનો સારો પરિચય થાય એ હેતુસર વિસ્તૃત સારલેખન કરે છે. આ ત્રણે સારને અંતે નર્મદે કૃતિનાં પાત્રો વિશે પણ માર્મિક મિતાક્ષરી લખી છે એ તો ઘણી જ ઘણી રસપ્રદ છે. ઇલિયડના સર્જક હોમર વિશે એક પાનાની 'કવિ' નોંધ પણ એટલી જ નોંધપાત્ર. એમાં નર્મદે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં તુલના કરતાં લખે છે : 'જગતનો આદિ કવીશ્વર વાલ્મિકિ ને શુદ્ધ વીરરસ કવિતા લખનારો વિજયી કવીન્દ્ર તે હોમર.'

નર્મદને મન વિવેચન એ સાહિત્યલેખનને નિરામય રાખનારી ચિકિત્સા છે. 'ટીકા કરવાની રીત'માં એ લખે છે : 'જો ટીકા કરનાર ન હોત તો ગ્રંથ સમજાત નહીં,

ગુણદોષ માલૂમ પડત નહીં, ગ્રંથકાર છકી જાત તે પછી સારા ગ્રંથ લખત નહીં, અને લોકોમાં અનાચાર થાત (...)

ટીકાની મુખ્ય મતલબ એ કે સારું-નરસું બતાવવું અને તેમાં વિશેષે નરસું બતાવવું કે જે જલદીથી દૂર કરવું જરૂરનું છે.' નર્મદના આ વિવેચન-વિચારને નવલરામ વધુ સારી રીતે આગળ વધારે છે.

નર્મદને આપણે અર્વાચીનોમાં આદ્ય કહ્યા તો નવલરામને આદ્ય વિવેચક કહ્યા; એ નવલરામની મુખ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું રળતર છે. નવલરામ ગુજરાતી વિવેચનને નર્મદ કરતાં ઘણા વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી આપે છે. આમ તો નર્મદ ને નવલરામ સમકાલીન છે. બંનેની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ પણ સાથેસાથે ચાલે છે, પરંતુ નર્મદની પ્રવૃત્તિ ઘણાંબધાં ક્ષેત્રોમાં ફેલાયેલી. વિવેચન એમની માટે પ્રથમ ક્રમે નહીં, જ્યારે નવલરામના સ્થિર, ધીર વ્યક્તિત્વને એ વધુ અનુકૂળ. એટલે એમની પાસેથી સારા એવા પ્રમાણમાં વિવેચનાત્મક લખાણો મળ્યાં. વળી, નવલરામ ઓગણીસમી સદીના આગેવાન શિક્ષક તથા શિક્ષણવિષયક સામયિક 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના તંત્રી-સંપાદક. આ બંને પણ નવલરામની વિવેચન પ્રવૃત્તિનાં ચાલકબળ. એમનું મોટા ભાગનું વિવેચન 'ગુ. શા.' નિમિત્તે લખાયું છે. આપણે ત્યાં સામયિકના તંત્રીએ પોતે જ સામયિક માટે ઘણું લેખન કરવું પડે છે એ ધારો છેક નવલરામથી શરૂ થયો એમ કહી શકાય. જોકે નવલરામ શિક્ષક હોવા છતાં અધ્યાપકીયથી એમનાં વિવેચન લખાણો ઘણુંખરું મુક્ત રહી શક્યાં.

નવલરામમાં આપણને સૈદ્ધાંતિક વિવેચન ઝાઝું નહીં મળે. સાવ સૈદ્ધાંતિક કહી શકાય એવા તો ચાર-પાંચ જ વિવેચનલેખ. એમાં પણ 'કવિતા'ની ચર્ચા કરતો લેખ તો ત્રણ જ પાનાંનો. તોય આખેઆખો મૌલિક વિચારથી ભર્યોભર્યો. 'માયા અને કુદરતના સ્વરૂપનું ખરેખરું ચિત્ર તે કવિતા' એવા વાક્યથી શરૂ થતા આ લેખમાં ગુજરાતી કાવ્યવિચાર સાથે ભારતીય તત્ત્વવિચારને સાંકળવાનું નવલરામને જે સૂઝ્યું તે આજેય નવાઈભર્યું લાગે છે. આવા અનેક મૌલિક નિષ્કર્ષો 'દેશી પિંગળ' નામના લેખમાં પણ જોવા મળશે. ગુજરાતી દેશીઓના બંધારણની ચર્ચા એમાં પહેલીવાર કરવામાં

આવી છે. આ લેખમાં એમણે ગુજરાતી ભાષા અને તેની ઉચ્ચારણ વિશિષ્ટતા સાથે છંદને જોડીને સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરી છે. પાંચ છ પાનાંના આ એક જ લેખ દ્વારા નવલરામ ગુજરાતી છંદવિચારણાને ‘દલપતપિંગળ’ કરતાં આગળ લઈ જાય છે. ‘ગોપીચંદ નાટક’ નિમિત્તે એમણે નાટકશાળાને લગતા જે વિચારો રજૂ કર્યા છે એ પણ એટલા જ મૂલ્યવાન છે. નાટક વિશે નવલરામ કેવી નરવી દષ્ટિ ધરાવતા હતા તે જુઓ : ‘અમારો હેતુ એમ નથી કે નાટકો બોધપ્રાધાન્ય હોવાં જોઈએ. નાટક લખનારે બોધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ એમ પણ અમે કહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ કરવો છે એ વાત જ તે ભૂલી જાય તો સૌથી સારું છે.’ સુધારાના જુવાળમાં ને નીતિબોધના જમાનામાં આવી નરી નાટ્યકલાદષ્ટિ નવલરામે દાખવી કે એ બદલ આપણને સલામ કરવાનું મન થાય.

નવલરામના વિવેચનલેખનમાં મોટો ભાગ છે ગ્રંથાવલોકનો. નવલરામે જે દીર્ઘ ગ્રંથાવલોકનો લખ્યાં છે એમાં મણિલાલ દ્વિવેદીના ‘કાન્તા’ નાટકનું અવલોકન સૌથી મોટું છે. ‘કાન્તા’ મિષે પણ એમણે કેટલીક સ્વરૂપચર્ચા કરી છે. કૃતિલક્ષી દષ્ટિકોણ તરીકે પણ એના કેટલાક અંશો ધ્યાનપાત્ર છે. જોકે આવા લાંબા સમીક્ષાલેખ લખવાની ને વાંચવાની ધૃતિ આજે તો અશક્ય. પંડિતયુગમાં નરસિંહરાવ અને રમણભાઈના વિસ્તૃત વિવેચનલેખો કદાચ એનાથી પ્રભાવિત થઈને લખાયા હશે.

નવલરામે ‘દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર’ વિશે અવલોકન કરતાં જીવનચરિત્રના સ્વરૂપ વિશે; ‘ગુજરાતી ભાષાનો મોટો કોશ’ તથા ‘ગુજરાતી શબ્દ મૂળદર્શક કોશ’ પર લખતાં કોશની પદ્ધતિ અને વ્યુત્પત્તિ વિશે; ‘રઘુવંશ’ પર લખતાં અનુવાદ પ્રક્રિયા વિશે; ‘બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા’નું અવલોકન કરતા રૂપકગ્રંથિ વિશે એમ વિધવિધ ગ્રંથસમીક્ષા નિમિત્તે થોડીક સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા પણ કરી છે ને એમ સૈદ્ધાંતિક વિવેચનની ખોટ કંઈક ભરપાઈ કરી આપી છે.

નવલરામે જે મિતાક્ષર ગ્રંથનોંધ કરી છે એની સંખ્યા તો સોથી ઉપર થવા જાય છે. એમાં જે વિષય

વૈવિધ્ય છે એ પણ નવાઈ પમાડે તેવું છે. નવલરામે મિતાક્ષરીમાં માત્ર ગુજરાતી મૌલિક ગ્રંથો જ નહીં, મરાઠી કે અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદિત ગ્રંથોની નોંધ પણ લીધી છે. પરિણામે નવલરામનું ગ્રંથાવલોકન એકાંગી બની જતું નથી. જોકે એમાં વિવિધ વિષયોની તુલનાએ સાહિત્યનાં પુસ્તકોની સંખ્યા ઓછી છે. સમકાલીન સાહિત્ય વિશે લખવું એ કાળે એમને કદાચ જોખમ ભરેલું પણ લાગ્યું હશે. કદાચ આ કારણે જ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કે ‘કુસુમમાળા’ જેવી મહત્ત્વની કૃતિઓ વિશે સાવ ટ્યૂકડી નોંધ જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં, ‘કલાન્ત કવિ’ વિશે તો ‘એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘાડો શુંગાર અને પરકીયાભાવ હોવાથી અમે તેનું વિશેષ વિવેચન જ લખવા રાજી નથી’ એમ કહીને ચાર વાક્યોમાં વાત આટોપી લે છે.

નવલરામે આટઆટલા ગ્રંથોનું અવલોકન લખ્યું, કેમ કે તે કાળે મુદ્રણ યંત્રની સુવિધાને લીધે પુષ્કળ પુસ્તકો છપાવા લાગ્યાં હતાં. જે લખો તે છપાવો અને છપાવવા માટે પણ લખો એવું વલણ પ્રવર્તતું હતું. પરિણામે દાયકે દાયકે મુદ્રિત સામગ્રીનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું. આવાં ‘ચીંથરિયાં લખાણો’ને ચેતવણી આપતાં નવલરામે કહ્યું : ‘ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી ચોપડીઓ નવી થાય છે પણ તે સઘળી જ નકામી હોય છે. હવે પુસ્તક બનાવનારાઓને ટોકવાનો વખત આવ્યો છે. આવી નહારી ચોપડીઓ બહુ વધવા લાગી છે. તેથી ભાષા બગડી જાય છે. તેનો સૌથી વધારે નહારો પરિણામ એ થાય છે કે લોકોમાં ખોટું રસજ્ઞાન વધે છે અને ખરી વિદ્વત્તાનો શોખ ઘટે છે.’ આમ વધુ ને વધુ અવલોકન લખીને એમણે પુષ્કળ વાચનસામગ્રીમાંથી નીરક્ષીર વિવેક દાખવી ને તારણી કરી આપી ને એ રીતે વાચકના પથ્યાપથ્યની કાળજી લીધી. એમનું માનવું હતું કે ‘હાલ પુસ્તકોની વૃદ્ધિ એટલે દરજજે આવી પહોંચી છે કે હવે કોઈ મોટા ત્રૈમાસિક ‘વિવેચન’ની ખાસ જરૂર છે.’ એવા કોઈ ત્રૈમાસિકના અભાવમાં એમણે ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’માં નિયમિતપણે અવલોકનો આપવાં માંડ્યાં. પરિણામે ગુ.શા. શિક્ષણનું સામયિક ઓછું ને સાહિત્ય સામયિક વધુ લાગવા લાગ્યું.

નવલરામ જેટલા વિવેચક હતા એટલા જ ભાષાવિદ્ અને શિક્ષણકાર હતા. આ ક્ષેત્રોને લગતા

એમના વિચારો પણ ઘણા લેખોમાં વ્યક્ત થયા છે. ભાષાવિદ્ તરીકે એમણે ‘અક્ષરવિપિની ઉત્પત્તિ’ નામનો જે લેખ લખ્યો છે તે આજેય વાંચવો ગમે તેવો છે. એમણે એક લેખમાં ‘સંસ્કૃતમય ગુજરાતી’ વિશે ચિંતા પણ પ્રગટ કરી છે. બીજા એક લેખમાં ‘સ્વભાષાના અભ્યાસનું મહત્ત્વ’ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આજે ગુજરાતી ભાષાની ચિંતા કરનારા સૌ કોઈએ આ લેખોમાંથી અવશ્ય પસાર થવું જોઈએ. એ જ રીતે શિક્ષકનો વ્યવસાય સ્વીકારનાર દરેકે ‘કવિતા શીખવવાની રીત’ અને ‘વ્યાકરણ શીખવવાની રીત’ જેવા લેખોને માર્ગદર્શક માનવા જોઈએ. આજના કથળેલા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં એ જરૂર પ્રેરક બની રહેશે.

નવલરામે જીવનભર ખરી ખાંખતથી ને પૂરી લગનીથી વિવેચનકાર્ય કર્યું. પરિણામે પંડિતયુગના ગુજરાતી વિવેચન માટે યોગ્ય ભૂમિકા રચાઈ.

‘સુધારકયુગનું સાહિત્યવિવેચન’ એ ગ્રંથમાં દલપતરામ, નર્મદ અને નવલરામ એ ત્રણ સાહિત્યકારોનાં જ વિવેચનાત્મક લખાણોને સમાવ્યાં છે. એમના કેટલાક લેખ પૂરેપૂરા તો કેટલાક લેખોના અંશો લીધા છે. આપણાં આરંભકાલીન વિવેચનમાંથી વર્તમાન સાહિત્યશિક્ષણના સંદર્ભમાં જે કેટલુંક તારવી, કાયમ સાચવી રાખવાજોગ લાગ્યું છે તે રાખ્યું છે, બાકીનું છોડી દીધું છે. એ પાછળ આપણી ઘટતી જતી વાચનવૃત્તિ જ કારણભૂત છે. નહીં તો...

નહીં તો સુધારકયુગના વિવેચનમાં હજીય ઉમેરો કરી શકાય. કેટલાંક નવાં નામ પણ જરૂર સમાવી શકાય. તત્કાલીન સામયિકોમાં ખાંખાંખોળા કરવાથી પણ કેટલીક મહત્ત્વની સામગ્રી હાથ આવે. કોઈ અધ્યાપક કે કોઈ સંશોધક એ દિશાએ જશે ને ખૂણાખાંચરા ખોળી વળશે તો નિરાશ નહીં થાય. હાલ એ કામ બાકી રાખ્યું છે. ભવિષ્યમાં કોઈ નીકળી આવશે એવી આશા ભવભૂતિએ રાખી તો આપણે શા માટે ન રાખવી ?

સુધારકયુગના વિવેચનલેખોનું આ સંપાદન અને

એનું આ સંપાદકીય પણ એટલે જ પ્રિયાદરણીય શિરીષ પંચાલ સંપાદિત ‘ગુજરાતી વિવેચનશ્રેણી’ના પ્રથમ પગલાં તરીકે છેક હવે એ ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થાય છે. એથી ઓગણીસમી સદીના સાહિત્યવિચારનો સઘન પરિચય થયો એ જ મોટો લાભ. અને એ વિવેચનલેખોની ગુજરાતી, વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મોટેથી વાંચવી, એ ખરો લોભ. જીભ પર રવરવતી એની વિજજત લઈને થાય કે અરે ! આવી સજીવ ગુજરાતી આપણા વિવેચનમાંથી ગાયબ થઈ, ગઈ ક્યાં ?

આ ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી વિવેચન વિશે મારા મનમાં ઊંડેઊંડે એક પ્રશ્ન સળવળે છે એ સાથે પૂરું કરું, પરંતુ તે પહેલા શ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ આજથી એકસો ને અગિયાર વરસ પૂર્વે, તા. ૧-૧૦-૧૯૦૬ના રોજ, અમદાવાદ ખાતે, ‘સ્વદેશી હિલચાલ’ વિશે જે ભાષણ આપ્યું હતું એમાંનો એક અંશ સાંભળો : ‘આપણી સ્કૂલો અને કોલેજોમાં જે અર્થશાસ્ત્ર શીખવાય છે તે અંગ્રેજોનું બનાવેલું છે. (...) અંગ્રેજોની પાસે તેમને શીખવાનાં અને આપણને શીખવવાનાં બે જુદીજુદી જાતનાં અર્થશાસ્ત્રો છે. હાલ કોલેજોમાં મિલ, એડમ સ્મિથ આદિનાં જે અર્થશાસ્ત્રો ચાલે છે તે બીજાને શીખવવાને માટે રચાયેલાં છે, તે વાત કોલેજમાં બી.એ.ના વર્ગમાં શીખનારા યુવકોએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.’ [સ્વ. દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનાં ભાષણો અને લેખો, સં. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર, પ્ર. પોતે, બી.આ.નું નવસંસ્કરણ, ૧૯૪૨]

આ વાંચીને મને થાય છે કે જેમ અંગ્રેજી અર્થશાસ્ત્ર તેમ અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્ર શીખવવા માટેય એ વખતે બેવડું ધોરણ હશે તો ? તો શું...

[શિરીષ પંચાલ સંપાદિત ‘ગુજરાતી વિવેચનશ્રેણી’ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન દ્વારા પ્રગટ થનાર ‘સુધારકયુગનું સાહિત્યવિવેચન’ ગ્રંથનું આમુખ]

પ્રસાદ
બુદ્ધિપ્રકાશ
સો વર્ષ પહેલાં

● સંકલન : થોમસ પરમાર

કેળવણીનો હેતુ.

શિક્ષકે કેવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ તે સંબંધે જરા વિશેષ વિચાર કરીએ તો ઠીક. જો એકલું મન કેળવવામાં આવશે અને તેની સાથે સુનીતિનો યોગ નહિ કરવામાં આવે તો તેનાં માઠાં પરિણામ આવશે. સુનીતિ વિનાનો સાક્ષર એ સાક્ષર નહિ પણ રાક્ષસ જેવો નીવડે છે. સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ એ સુનીતિની ગેરહાજરીમાં તદ્દન સત્ય છે. માણસાઈ લાવવી એ કેળવણીનો ખાસ હેતુ છે. સઘળા પ્રકારની એટલે ત્રણ પ્રકારની કેળવણીમાં મુખ્ય પદે મનની કેળવણી છે એ ખરું પણ બુદ્ધિ નીતિને ધર્મને એક સાથે સમ્યક પ્રકારે જોડી શકાય તો જ કેળવણીનો ખરો અને પૂર્ણ હેતુ પાર પડે છે.

કેળવણી આપવાનો હેતુ લક્ષમાં રાખીએ તો જ યોગ્ય કેળવણી આપી શકાય. બાળકોને સફેદ ઠગ થવાને ખોટા યુક્તિ પ્રયુક્તિ રચવાને એટલે કુડકપટની વૃદ્ધિ કરવાને કે એવા કોઈ નઠારા હેતુ માટે તો કેળવણી આપવામાં આવતી નથી એ તો સાધારણ રીતે સૌ કોઈ સમજી શકે તેવું છે. છતાં કેટલીક વાર જાણ્યે અજાણ્યે આપણી કે બાળકોના માબાપોની રહેણી કરણી કે દાખલા દષ્ટાંતો બાળકોને ઉંધે રસ્તે દોરી જાય છે. જેમકે ચકલા ચકલીની વાત કહેતાં ગોવાળણીને લાલચોળ લોઢી ઉપર બેસાડવાનું બાળકોને કહીએ છીએ ત્યારે ઉપકાર ઉપર અપકાર કરવાનું કોઈ કોઈ બાળકો શીખે છે. માટે કેળવણી આપવામાં જાણ્યે અજાણ્યે પણ નઠારી અસર ન થાય તેની આપણે ખાસ સંભાળ લેવાની છે. બેશક, ઘર કેળવણી, નિશાળની કેળવણી અને સોબત એ ત્રણ વડે બાળકનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે અને તે સાડું કે નઠાડું થાય તેમાં શિક્ષકનો હિસ્સો, તેની પાસે બાળક રહે છે તેટલા વખતના પ્રમાણમાં વાસ્તવિક રીતે છે. તથાપિ શિક્ષકનું કામ બાળકોને કેળવણી આપવામાં બનતો સઘળો પ્રયત્ન કરવામાં રહ્યું છે. તો શિક્ષકે પોતાના ધંધાની ઉત્તમતા તરફ જોઈ પોતાની ફરજ સારી રીતે બજાવવા સઘળા પ્રયત્ન કરી બાળકોને સુધારવાં.

મનુષ્યો પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે, સંબંધીને સોબતીની ઉન્નતિ કરે, પોતાના સમાજ કે જ્ઞાતિની ને દેશની ઉન્નતિ કરે. પોતાની સરકારને રાજ્યભક્તિ રહી તેમના કામમાં યોગ્ય મદદ કરે તોજ તેમને મળેલી કેળવણીનો હેતુ પાર પડે છે. આ બધાં કર્તવ્યો પાર પાડવામાં અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન જોઈએ. તેવું જ્ઞાન આપી કર્તવ્યો કરવા માણસને લાયક કરવું એજ કેળવણીનો હેતુ છે.

પંડિત રસ્કિન કેળવણીનો હેતુ એવો કહે છે કે “સાચી કેળવણીનો હેતુ એવો છે કે માણસોને માત્ર સદાચારી કરવાં એટલું જ બસ નથી પણ સદાચારમાં રચ્યા પરચ્યા રહે. સદાચારમય સ્વભાવનાજ થઈ જાય એવું કરવાનો છે. ઉદ્યોગી

કરવા એટલું જ બસ નથી પણ ઉદ્યોગમાંજ રચ્યા પચ્યા રહે; જ્ઞાની કરવા એટલુંજ બસ નથી પણ તેમાંજ રચ્યા પચ્યા રહે. પવિત્ર બનાવવા એટલું જ નહિ પણ જાણ્યે અજાણ્યે એમનું જીવન પવિત્રતામયજ રહે; ન્યાયી કરવા એટલુંજ નહિ પણ એ ન્યાયમાંજ એનું જીવન વિલસતું રહે. ન્યાયને માટેજ એ તલસતા રહે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે “સંપૂર્ણ રીતે જીવન નિર્ગમન કરવા માટે બાળકને સજ્જ કરવાને બાળકમાં બળ પ્રેરવું એ શિક્ષણનો કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ છે.”

સ્વ. સમર્થ વિદ્યાગુરુ રા. સા. મહીપતરામભાઈ કહે છે કે “સદ્ગુણનો પ્રસાર કરવો એ નિશાળો સ્થાપવાનો મુખ્ય હેતુ છે. સુનીતિના બોધની અસર એવી થવી જોઈએ કે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ અનીતિનાં પુસ્તકો વાંચવા પર કંટાળો રહે... સંસારમાં સર્વ જોડે રૂડી રીતે વર્તે, દેશમાં ઉદ્યમ વધે અને ગુનહા ઓછા થાય એ કેળવણીના પરિણામ હોવાં જોઈએ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જ્ઞાન આપવું એ કેળવણીનો ગૌણ હેતુ છે અને તનમનની તથા સુનીતિની કેળવણી આપવા માટે શક્તિઓની ખીલવણી કરવી તે મુખ્ય હેતુ છે.

આ બંને હેતુ પાર પાડવા માટે આપણામાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અવશ્ય જોઈએ. એ જ્ઞાનમાં આપણે વૃદ્ધિ કરતા રહેવું જોઈએ એટલું જ બસ નથી, પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરવાની આપણામાં યોગ્ય આવડત જોઈએ. આવડત વિના એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ યથાયોગ્ય કરી શકાશે નહિ. કેટલાક શિક્ષકો એકલા સ્વાભાવિકજ હોય છે; કેટલાક મહાવરાથી તૈયાર થાય છે. કળા કે આવડત વિના શિક્ષક પંકાશે નહિ.

નિશાળ એ દુનિયાનું નાનું રૂપ છે. કુદરતમાં જેમ નિયમને કાયદાનું પરિપાલન થાય છે તેમ નિશાળમાં પણ નિશાળના નિયમો ને કાયદાનું પરિપાલન કરવાનું હોય છે. નિશાળનો મૂળ શબ્દ કેટલાક પંડિતો નયશાળા કહે છે. નય – નીતિનું શિક્ષણ જે શાળા આપી શકે નહિ તે

શાળા કેળવણીનો હેતુ પાર પાડી શકે નહિ ને એ શાળા નિશાળ કહેવાય નહિ.

અણઘડ વૈદ મનુષ્યોની જીંદગી બગાડી તેને મારી નાંખે છે તેમ અણઘડ આવડત વિનાના શિક્ષકો બાળકોની અમુલ્ય જીંદગી બગાડી નાંખે છે. આજના બાળકો કાલે માતા પિતા થવાનાં છે. આજના બાળકો એ દેશની આવતી કાલની મૂલ્યવાન દોલત થવાનાં છે. આ બધી વાતો શિક્ષકે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

પુરુષ શિક્ષક કરતાં ઘરમાં અણદીઠ શિક્ષણ આપનારી માતાઓની જવાબદારી આ વિષયમાં વિશેષ છે. કહ્યું છે કે ગુરુણાં ચૈવ સર્વેષાં, માતા પરમ યેગ ગુરુ: સર્વે ગુરુઓમાં માતા એ મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે. માતા બાળકનું ચારિત્ર્ય જેવું ઘડી શકે તેવું બીજું કોઈ ઘડી શકશે નહિ. પ્રોફેસર ડાર્વિનને એક બાઈએ પૂછ્યું કે મારું બાળક અઢી વર્ષનું થયું છે તો તેને હવે શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કરું કે હજી તેને વાર છે. ડાર્વિને જવાબ આપ્યો કે બાઈ એનું શિક્ષણ તો ક્યારનુંયે શરૂ થઈ ગયું છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે અણદીઠ રીતે બાળક બાલ્યાવસ્થામાં ઘણું શીખે છે. તે અવસ્થામાં તેથી હમેશાં જેની પાસે રહે છે તે માતા સુશિક્ષિત હોય તો કેટલું બધું શીખવી શકે ! ઘર કેળવણી એ કેળવણીમાં ઘણો ઉંચો દરજ્જો ભોગવે છે, કુમળું ઝાડ વાળ્યું વળે છે, સારાંશ એ છે કે,

૧. બાળકોની બધી શક્તિઓને ખીલવવી એ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ અને જ્ઞાન આપવું એ બીજો હેતુ છે. માણસાઈ લાવવી અને માણસને કર્તવ્યપરાયણ કરવું એ કેળવણીનો હેતુ છે.

૨. બાળકનું ચારિત્ર્ય ઘડવાને કુમળી વય બહુ ઉપયોગી છે. ઘર કેળવણી નિશાળની કેળવણી અને સોબત વડે બાળકનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે.

પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ

(ઓક્ટોબર, ૧૯૧૮, જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે. સં.)

પુસ્તક પરિચય

[‘આખુંય આકાશ માળામાં’ : લેખક : યોગેશ જોષી, પ્ર. ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૧૮, મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦/-]

કવિતા સાહિત્યનો એવો પ્રકાર છે જેમાં કવિ પોતાની આંતરિક અનુભૂતિઓ, સંવેદનાઓ, કલ્પનાઓ, આશા અને આકાંક્ષાઓને પોતાના શબ્દોમાં સંયોજીને એવી રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે કે તે ઓછામાં ઓછા શબ્દોથી અર્થ અને ભાવોનો અસીમિત વિસ્તાર પામે છે. શબ્દોના અર્થનો એ અસીમિત વિસ્તાર જેટલો વધુ, વ્યાપક તેટલી કવિતા વધુ સારી બનશે. કારણ કે તે ફક્ત કવિના શબ્દસામર્થ્ય કે લેખન કૌશલ્યને અભિવ્યક્ત કરતી નથી પરંતુ સર્જકતાની દિશામાં તેની આત્મવિશ્વાસને પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે. સહજ, સાધારણ પરિસ્થિતિની અભિવ્યક્તિ જ્યારે કવિતામાં થાય છે ત્યારે જીવનના સત્યને ઉદ્ઘાટિત કરતી એ કવિતા ફક્ત શ્રોતા, ભાવક કે વાચકના મનને જ ઝંકૃત કરે છે એવું નથી. તેની સૂરલહેરખીઓ લાંબા સમય સુધી મનને આહ્વાદિત કરતી રહે છે.

કવિ યોગેશ જોષી તેમનો છઠ્ઠો કાવ્યસંગ્રહ ‘આખુંય આકાશ માળામાં’ પ્રગટ થાય છે ત્યારે બાળકના જન્મ પછી માતાને થાય તેવો આનંદ અનુભવે છે. કવિના મતે કાવ્યો તો મોજાં પર મોજાં પર મોજાંની જેમ ઊમટતાં રહ્યાં. એમાંના કેટલાંક કાગળ પર ઉતાર્યાં નહિ અને વહી ગયાં. કેટલાંક કાવ્યો એવાં ફોર્સ સાથે ઉમટ્યાં કે ઊતર્યાં સિવાય રહી ન શક્યાં. અછાંદસ કાવ્યોની અચાનકથી શરૂ થયેલ કાવ્યયાત્રામાં ટોરન્ટો, કેનેડામાં રચાયેલી તેમની લાડલી કૃતિ Baby Snowerથી લઈને ટગલી ડાળ જેવી ડાયસ્પોરા સર્જકોને અર્પણ કરેલ કૃતિ ઉપરાંત મોતિયો, વિમાનમાં લાંબી મુસાફરી દરમિયાન (કેનેડા જતાં) સરકતું પ્લેટફોર્મ અને છ તાન્કા કાવ્યો મળી પ્રથમ ૨૭ કાવ્યો મળે છે. તે પછી કવિએ બાર પુષ્પકાવ્યો આપ્યાં છે. જેમાં કેશૂડાં, ઝુલમ્હોર, જૂઈ, તગડ, ધતૂરો, પારિજાત, પીળી કરેણ, પોયણા, મોગરો, રાતરાણી, શિરીષ અને સૂર્યમુખી છે.

કવિના આત્મનિવેદનમાં જણાવ્યા અનુસાર કવિમિત્ર લાભશંકર ઠાકરે ‘વાવ’ વિશેનાં કાવ્યોનો અલગ સંગ્રહ કરવા સૂચન કરેલું પણ ‘વાવ’ કાવ્યો અગિયારમાં અટકી ગયાં જે એક કાવ્યગુચ્છ રૂપે આપણને આ સંગ્રહમાં મળે છે. તે પછી ‘સમય’ પરનાં અગિયાર કાવ્યો છે. એમ મળી કુલ ૬૧ કાવ્યો આપણને આ સંગ્રહમાં મળે છે.

આ કાવ્યસંગ્રહનાં કાવ્યો પૈકી યોગેશ જોષીનાં ચાર પ્રભાવક કાવ્યો અંગેનો કવિ લાભશંકર ઠાકરનો પ્રતિભાવ રૂપ લેખ ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં પ્રગટ થયેલ તે અને ત્રણ પ્રભાવક કાવ્યો તેમજ કાવ્યરચના પ્રતિભાવમાં પ્રસરો જેવા ટૂંકા લેખ ‘ઓળખ’માં પ્રગટ થયેલા તે પરિશિષ્ટમાં અહીં મૂકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત મૂળ સાથે સંવાદ સાધતી કાવ્યકળી – રાધેશ્યામ શર્મા અને ‘અંતિમ ક્ષણોથી અંતિમ ક્ષણ સુધીનું કાવ્ય’ જાણીતા ગઝલકાર રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ દ્વારા ‘ગુજરાતી સમાચાર’માં લખાયેલ લેખનો પણ અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

કવિએ આ સંગ્રહ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, લાભશંકર ઠાકર તથા ગુલામમોહમ્મદ શેખને કેવળ મૌન સાથે અર્પણ કર્યો છે.

‘આખુંયે આકાશ માળામાં’ કાવ્યસંગ્રહની એક વિશેષતા એ છે કે તેમાં કાવ્યસંગ્રહના પ્રાગટ્ય પહેલાં જુદાંજુદાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં કવિનાં કાવ્યો વિશે પ્રતિભાવ આપતા લેખ સ્વરૂપે કાવ્યોની સમીક્ષા આપણને મળે છે. જે ખૂબ જાણીતા કવિ લાભશંકર ઠાકર હોય કે પછી કાવ્યસમીક્ષક રાધેશ્યામ શર્મા હોય તેમણે કવિના કાવ્યોને જે રીતે પ્રમાણમાં છે તેનો ચિતાર અહીં મળી રહે છે. તે સાથે કવિના નોંખી ભાત પાઠમાં અછાંદસ કાવ્યોમાંથી ઘીના દીવાની વાટમાં કાવ્ય વિશે ગુજરાત સમાચારની કોલમના લેખમાં વિસ્તૃત છણાવટ રાજેશ વ્યાસ દ્વારા કરવામાં આવી છે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસાર થતાં સંવેદનની ચરમસીમાએ ભાવકને લઈ જતું કાવ્ય મળે છે (પાન ૨૦)

તને વળાવી
ટ્રેનમાં તને વળાવી
ઘરે
પાછો ફર્યો
તાળું ખોલ્યું
બારણું ઉઘાડ્યું
હું
અજગરના પેટમાં...

તો સમય કાવ્યગુચ્છમાંનું આ કાવ્ય પણ જૂઓ.
(પાન ૯૬)

શાંત સમયમાં...
કોણે ફેંક્યો પથ્થર ?
શાંત સમયમાં થયાં કરે ફૂંડાળાં...

અને છ તાન્કા કાવ્યોમાંનું એક (પાન ૫૦)

વહી ગયેલો
પવન પાછો આવે
ને મને સોંપે,
દરિયાએ પરત
કરેલાં મારાં આંસુ.

‘આખું આકાશ માળામાં’ કાવ્યસંગ્રહના કવિ યોગેશ જોષી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જાણીતા સાહિત્યિક સામયિક ‘પરબ’ના તંત્રી છે. અત્યાર સુધીમાં તેમના છ કાવ્યસંગ્રહો સાત નવલકથા / લઘુનવલો, ચાર વાર્તાસંગ્રહો, ચરિત્ર, નિબંધ, અનુવાદ, સંપાદન, બાળસાહિત્યનાં અનેક પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે. હવે પછી ‘તેજનાં ફોરાં’ કાવ્યસંગ્રહ અને ‘દાદા એન્ડ જીયા’ (સ્મરણ) લેખોનું પુસ્તક આવી રહ્યું છે. ભાવકોને મનભાવન બની રહે તેવો આ કાવ્યસંગ્રહ આપવા બદલ કવિને અભિનંદન પાઠવું છું.

નટવર હિડાઉ

સાહિત્યવૃત્ત

વિશ્વકોશમાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ પ્રતિભા શ્રી ભૂપેન્દ્ર ત્રિપાઠીનું પ્રેરક આખ્યાન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ખાતે યોજાતી શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત 'પ્રતિકૂળતા એ જ અનુકૂળતા : પ્રજ્ઞાયક્ષુની પુરુષાર્થગાથા' વિશે અમદાવાદથી રિઝર્વ બેંકમાં મેનેજર તરીકે ફરજ બજાવતા પ્રજ્ઞાયક્ષુ પ્રતિભા શ્રી ભૂપેન્દ્ર ત્રિપાઠીએ પોતાના જીવનની સંઘર્ષકથા સાથે જીવનને ભરપૂર અને સફળતાપૂર્વક જીવવા પ્રત્યેક માણસમાં રહેલા ગુણો અને વિશ્વાસને ધબકતો રાખતાં રસપ્રદ અને સાચાં ઉદાહરણો સાથે પ્રેરક વ્યાખ્યાન આપી ઉપસ્થિત શ્રોતાઓને પ્રભાવિત કર્યાં હતાં.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને સામાન્ય નાગરિક તરીકેની સામાજિક સ્વીકૃતિ મળે તે માટે આ પ્રકારનાં કાર્યક્રમો દ્વારા એક નવી દિશામાં નવી પહેલ કરી રહ્યું છે. આ કાર્યક્રમ ૧૯ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮, બુધવારના રોજ વિશ્વકોશ ભવનમાં યોજાયો હતો.

હસતાં હસતાં કપાય જીવનના રસ્તા વિશે વિશ્વકોશમાં યઝદી કરંજિયાએ આપેલું વક્તવ્ય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી જીવન-ઉત્કર્ષ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં 'હસતાં હસતાં કપાય જીવનના રસ્તા' વિશે નાટ્યકાર શ્રી યઝદી કરંજિયાએ કહ્યું કે સામાન્ય રીતે પારસી સમાજ હળવા મિજાજનો સમાજ કહેવાય છે. અમારા પયગંબર સાહેબ જ્યારે જન્મેલા, ત્યારે હસતાં-હસતાં જન્મેલા, એવું અમારા ધર્મગ્રંથોમાં છે. એનો સંકેત એટલો કે પારસીઓને હસવાનો અને હસાવવાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. આમ પણ આ જીવનમાં ટેન્શન ઓછું નથી. એટલે હું નમ્રપણે માનું છું કે ટેન્શન વધારી સ્વાસ્થ્ય સાથે રમત કરવી યોગ્ય નથી. તેમાં કોઈ મજા નથી. મજા જ આપણી દેવા છે. દોસ્તો,

હસી લો, હસાવી લો, બે ઘડી મસ્તીમાં વિતાવી લો. કોને ખબર કાલે મળ્યા કે ન મળ્યા. આજને બસ પ્રેમથી વધાવી લો. હું નાનો હતો, ત્યારે અમારા પિતાજીએ સ્થાપેલી વાણિજ્ય સંસ્થામાં વાર્ષિક સ્નેહસંમેલનમાં અભિનય-ગીત ગાતો હતો. પછી જરા મોટો થતાં નાટકમાં સ્ત્રીપાત્ર ભજવવાની તક મળી, કારણ કે એ સમયમાં સ્ત્રીઓ નાટકમાં ભાગ નહોતી લેતી. કોલેજની અંદર મને પુરુષપાત્ર ભજવવાની તક મળી અને હું જ્યારે બી.કોમના છેલ્લા વર્ષમાં આવ્યો, ત્યારે ઇન્ટર યુનિવર્સિટી કોમ્પિટિશન જે દિલ્હીમાં થાય છે, ત્યાં અમારી કોલેજ તરફથી નાટક ભજવવાની તક મળી.

નાટકનું નામ હતું 'મૂંગી સ્ત્રી' સ્વર્ગસ્થ આંતરરાષ્ટ્રીય નાટ્યલેખક અને ચિંતક ચં. ચી. મહેતા જે પછીથી મારા કલાગુરુ બન્યા. તેમણે આ નાટક લખ્યું હતું. દિલ્હીમાં ૪૦ યુનિવર્સિટીઓએ ભાગ લીધો હતો અને રાષ્ટ્રના પ્રેસિડેન્ટ, વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ, વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ એ ફેસ્ટિવલમાં હાજર રહેતા. દિલ્હીના તાલ કટોરા ગાર્ડનમાં પંદર દિવસ સુધી આ ફેસ્ટિવલ ચાલતો. મારા સદનસીબે મારાં માતાપિતા અને કલાગુરુના આશીર્વાદથી અમારું નાટક ત્રીજા ક્રમે આવ્યું અને મને બેસ્ટ એક્ટરનો પારિતોષિક મળ્યો. આ નાટકની માગ અન્ય સ્થળોએ થઈ, ત્યારે મારા પિતાજીએ વચન માંગ્યું કે દીકરા નાટક કરો. તમને પ્રભુ તરફથી બક્ષિસ મળી છે, તેને કદી વ્યવસાય બનાવશો નહીં. તે દિવસથી આજ દિન સુધી ભારતમાં અને ભારત બહાર ઘણાં નાટકો ભજવ્યાં. મને ભગવાનની કૃપાથી લગભગ રૂપિયા ત્રણ કરોડનું દાન મેળવવા માટે અમે નિમિત્ત બન્યા અને હું આ સાથે મારા કલાગુરુ ચં. ચી. મહેતા જેમણે મને ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પર નાટક કરતો કર્યો તેની પવિત્ર યાદ સાથે દુઆ ગુજારું છું કે મારે જીવનમાં એવો રોલ કરી જવું છે કે છેલ્લા ત્રણ વન્સમોર લઈ જવું છે. શ્રી યઝદી કરંજિયાએ પોતાના જીવનના અનેક હાસ્યલક્ષી અને જીવનપ્રેરક પ્રસંગો કહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમ ૨૨ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮, શનિવારના રોજ વિશ્વકોશ ભવનમાં યોજાયો હતો.

(અનુસંધાન પૂ. લમે પાને)

જે અધમકક્ષાના માણસો હોય છે તેઓ માત્ર ધન માટે જ જીવતા હોય છે. ગમે તે ભોગે, ગમે તેમ કરીને ધન મેળવવું જોઈએ. તેમને કોઈ આદર્શ કે સિદ્ધાંત નથી હોતો. તેમને બસ પૈસો પૈસો ને પૈસો જ જીવનમાં હોય છે. જે મધ્યમકક્ષાના માણસો હોય છે, તેઓ ધનની તો ઈચ્છા રાખે છે, પણ માનપૂર્વક મળતું હોય તો, અર્થાત્ ધન અને માન બંને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા હોય છે. માન-પ્રતિષ્ઠાને આંચ ન આવે એ રીતે ધન મળતું હોય તો તેવા ધન માટે તેઓ પ્રયત્નો કરતા રહે છે. જે સર્વોત્તમ પુરુષ હોય છે તેઓ માત્ર માનને જ પ્રાથમિકતા આપતા હોય છે. ધન મળે કે ન મળે, માન-પ્રતિષ્ઠા મળવાં જોઈએ. તેઓ કોઈ પણ ભોગે માન ખોઈને ધન મેળવવા નથી માગતા. આવા લોકો મહાન હોય છે, કારણ કે મહાન માણસ માત્રને માત્ર આબરૂ માટે જ જીવતા હોય છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

લોકોએ જો સુખેથી જીવવું હોય તો નાણાકીય સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવું અનિવાર્ય છે. ખર્ચ કર્યા બાદ વધે તેની બચત કરવી એમ નહીં, બલકે બચત કર્યા પછી વધે તેમાંથી જ ખર્ચ કરવો. દેવું કદી કરવું નહીં. કારણ કે દેવાદાર અને ગુલામ બંને સરખા જ છે. જે વસ્તુઓ આપણે ખરીદીએ છીએ તેમાંથી કેટલો આનંદ મળે છે ? એ વિચારવું જોઈએ. દેખાદેખીથી વસ્તુઓ ખરીદતા રહેવાથી સુખ તો દૂર માનસિક અશાંતિ વધુ ઊંડી ઊતરે છે. કારણ કે સુખી થવું સહેલું છે પરંતુ બીજાની તુલનામાં સુખી થવું કદી શક્ય નથી. વધુમાં વધુ ભોગવિલાસની માનસિકતાને કારણે દરેક વ્યક્તિ વધુ ને વધુ સ્વકેન્દ્ર થતો જાય છે.

– જયેશ ઠક્કર

મોટી બચતના લોભમાં, નાના નાના ખર્ચો પર સદંતર કાપ ન જ મૂકવો. ક્યાંક એવું ન થાય કે એ મોટું બોનસ આવે ત્યારે બેંકમાં બેલેન્સ હોય, પણ પગમાં બહાર નીકળીને ચાલવાની ઊર્જા ન રહી હોય !

– જય વસાવડા

લોભનો સંબંધ દ્રવ્ય સાથે, સમૃદ્ધિ સાથે અને ધન સાથે છે. માફકસરનો લોભ પરિવારના યોગક્ષેમ માટે ખપનો છે. લોભની બાબતમાં પણ અતિથી બચવાનું છે. ઈ.સ. ચોથી સદી બાદ દેશની અર્થવ્યવસ્થા કથળી પછી આપણી પ્રજાનું તેજ હણાતું ગયું. અર્થને અનર્થ ગણીને વગોવવામાં આવ્યો. લોભ પણ તંદુરસ્ત હોઈ શકે છે. અને હોવો જોઈએ. લોભ પ્રાણઊર્જાનું દ્રવ્ય પ્રધાન સ્વરૂપ છે. “સેંકડો હાથો વડે એકઠું કરો અને હજારો હાથો વડે લૂંટાવો” આ થયો તંદુરસ્ત લોભ. દ્રવ્ય સતત વહેતું રહેવું જોઈએ. અતિલોભ પાપનું મૂળ છે. બીજાઓ માટે ઘસાઈ છૂટવા માટે પણ સમૃદ્ધિ જરૂરી છે. લોભને પટાવીને સખણો રાખવાનો છે.

– ગુણવંત શાહ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

બી-૪૦૩, મોતી પેલેસ પ્લસ, પેટ્રોલપંપ પાસે, વંથલી રોડ, ટીંબાવાડી, મુ. જૂનાગઢ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પુસ્તકોની યાદી

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	પુસ્તકની કિંમત
૧.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૧	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૫૦
૨.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ પૂર્વાધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૩.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૨ ઉત્તરાર્ધ	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૪.	કવીશ્વર દલપતરામ ભાગ-૩	કવીશ્વર ન્હાનાલાલ દલપતરામ	૮૦
૫.	મોત ઉપર મનન	સ્વ. ફીરોઝ કાવસજી દાવર	૭૫
૬.	Descriptiv Catalogsanskrit Manuscripts Part-II	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૩૫
૭.	Descriptiv Catalogsanskrit Manuscripts Part-I	ડૉ. પ્રિયબાલા શાહ	૧૨૦
૮.	Descriptiv catalog of Arabic And Persian Manuscripts part-II	Shri Rasikalal C. parikh	૭૫
૯.	Descriptiv catalog of Arabic And persian Manuscripts part-I	Shri Rasikalal C. parikh	૯૬
૧૦.	History of Gujarat Vol.-III	M. S. Commissariat	૨૫૦
૧૧.	સૂક્ષ્મત (બીજી આવૃત્તિ)	ડૉ. છોટુભાઈ રણછોડજી નાયક	૧૪૦
૧૨.	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨૦૦
૧૩.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૩૦
૧૪.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૨ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૮૦
૧૫.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૩ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	૧૫૦
૧૬.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૪ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૧૫૦
૧૭.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ભાગ-૫ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	જયકુમાર શુક્લ	૨૫૦
૧૮.	અખો એક અધ્યયન	ઉમાશંકર જોશી	૧૪૦
૧૯.	પુરાણોમાં ગુજરાત	ઉમાશંકર જોશી	૨૦૦
૨૦.	મહાકવિ કાલિદાસ		૧૫૦
૨૧.	વિદ્યાપુરુષનો વાક્યપ્રસાદ	રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૩૦૦
૨૨.	અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	૧૧૦

બુદ્ધિપ્રકાશ ઓક્ટોબર ૨૦૧૮ Regd. under Postal Registration No.

GUJ-160/2018-2020 Valid upto 31 December 2020

Posted at Ahmedabad P.S.O. on 21st each month. RNI No. 15009 / 59

The Gift of Gold for Someone you love

BUY
999.9
purity gold coins

- 24 k Gold Coins available in 4,5,8,10,20,50 grams in different shapes
- Tamper proof ; Assay certified

**Special
Loan Scheme for
Women for purchase
of Gold & Jewellery
at concessional
rate**

Bank of India

Relationship beyond banking